АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIII

2002

кн. 3

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, предлага кратка информация за новооткрити или новопостъпили в българските музеи находки, помества отзиви и рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също и информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака (20 стандартни машинописни страници) вкл. научния апарат.

Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транскрипция на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви букви - *а, б, в* и т.н или *a, b, c* и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието й в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: "- В" или съответно "- In", а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956a: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, да бъдат номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително и при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е обозначението на линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по- големи от 13 х 18 см. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри.

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се представят на дискета на версия Win Word заедно с една разпечатка и илюстративен материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Археологически институт с музей
на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIII

2002

кн. 3

Археология ISSN 0324-1203
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционен съвет: Хенриета Тодорова, Георги Китов, Людмил Гетов, Александра Милчева, Димитър Овчаров, Людмила Дончева, Йорданка Юрукова

Редакционна колегия: Станислав Станилов (зам.-главен редактор), Мария Гюрова (секретар), Явор Бояджиев, Диана Гергова, Георги Кузманов, Сергей Торбатов, Живко Аладжов, Николай Овчаров, Иван Йорданов, Василка Герасимова

Литературен редактор: Мария Узунова
Дежурен редактор: Сергей Торбатов

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Henrieta Todorova, Georgi Kitov, Ljudmil Getov, Alexandra Milcheva, Dimitar Ovcharov, Ljudmila Doncheva, Jordanka Jurukova

Editorial Committee: Stanislav Stanilov (vice-editor-in-chief), Maria Gurova (secretary), Javor Bojadzhiev, Diana Gergova, Georgi Kuzmanov, Sergey Torbatov, Zhivko Aladzhov, Nikolaj Ovcharov, Ivan Jordanov, Vassilka Gerassimova

Typeset Editor: Maria Uzunova
Critic reader: Sergey Torbatov

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas @techno-link.com
Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas @techno-link.com

На корицата:
Късноантична бронзова лампа. НАМ, античен фонд, инв. № 5614.
Снимка: Иван Сотиров
On the cover:
Late antique bronze lamp. NAM, Antiquity Department, inv. No. 5614.
Photo: Ivan Sotirov

©Археологически институт с музей, 2002

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Лоранс Манолакакис. Функцията на големите пластини от Варненския некропол 5
Иванка Дончева. Иконографска характеристика на изображенията на Атина върху оброчни релефи от Мизия и Тракия 18

СЪОБЩЕНИЯ

Методи Манов. Още веднъж за датировката на Sylloge³, 656 28
Светла Петрова. Архитектурни детайли от I-III в. от Деултум 34
Румяна Милчева. Два мъжки портрета от римската епоха от Долна Мизия 43
Стела Дончева. Някои акценти в архитектурното проектиране на църковното строителство в Първото българско царство 49
Константин Тотев. Три византийски процесийни кръста от Преслав 57

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Крум Бъчваров. D. W. Bailey. Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity. London & New York, Routledge, 2000, 350 p., 35 ill., 5 maps, 6 tabl 66
Стойчо Бонев. В. Е. Флёрова. Резная кость юго-востока Европы IX-XII века. Санкт-Петербург, 2001, 252 стр., 65 рис. 70

ПРЕГЛЕД

Лаура Бумбалова. Изложбата „Кръв и арена", Рим, 2001-2002 г. 74
Мария Узунова. Защитени дисертации 75

CONTENTS

STUDIES

Lorence Manolakakis. The function of the big blades from Varna necrpolis 5
Ivanka Doncheva. Iconographic Features of Athena's Images on Votive Reliefs from Moesia and Thracia 18

REPORTS

Metodi Manov. Once Again on the Date of Sylloge[3], 656 28
Svetla Petrova. Architectural Details from the 1st-3rd century A.D. from Deultum 34
Rumyana Milcheva. Two Male Portraits from the Roman Period in Moesia Inferior 43
Stela Doncheva. Some Accents of the Church Architectural Design of the First Bulgaria Kingdom 49
Konstantin Totev. Three Byzantine procession crosses from Preslav 57

DISCUSSIONS

Krum Bacvarov. D. W. Bailey. Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity. London & New York, Routledge, 2000, 350 p., 35 ill., 5 maps, 6 tabl. 66
Stoicho Bonev. В. Е. Флёрова. Резная кость юго-востока Европы IX-XII века Санкт-Петербург, 2001, 252 стр., 65 рис. 70

REVIEWS

Laura Bumbalova. The exhibition „Blood and Arena", Rome, 2001-2002 74
Maria Uzunova. Dissertations 75

Функцията на големите пластини от Варненския некропол

Лоранс Манолакакис

През халколита (4900/4300 BC cal) специализирани занаятчии използвали много сложна техника за отделяне на възможно най-дълги кремъчни пластини. Тази техника е изключително трудоемка. Погребалните практики показват, че големите пластини са свързани с авторитета, с високото социално положение и играят символична роля в рамките на общността.

Първите социални йерархии в Европа се появяват на Балканите и се развиват възходящо в един традиционен локален контекст. Това явление е силно изразено в Североизточна България и изключително ясно представено на места като Варненския некропол (Иванов 1978). Калибрираните датировки C14 определят ранния халколит в района от 4900 до 4550 BC, а късния халколит от 4550 до 4300 BC.

Уместно би било да се пристъпи към разкриване на социално-икономическата организация чрез разглеждане на производството на кремъчни оръдия. Макар каменната продукция да разкрива само един от икономическите аспекти на обществото, нейното изследване позволява да се изяснят важни въпроси, свързани със специализацията в занаятите, с богатството и властта, и в частност с тяхното разпределяне в рамките на обществото. На базата на представения по-долу технологичен анализ на каменната индустрия, ще се постарая да разкрия връзките между техническото развитие, цялостната икономическа организация и дълбоките социални промени.

По принцип, данните, получени от гробни контексти изглеждат директно пригодени за изучаване на социалната функция на предметите, но не би могло да се говори за значението и ролята им, преди да се изучи подробно тяхното функциониране и място в ежедневието. Ето защо, резултатите от изследванията на материалите от селищата са основа за проучване на некрополите. На сегашния етап на проучване некрополите са концентрирани изключително в североизточната част на страната и това изследване ще бъде насочено именно към този район. Цялостният материал за настоящото изследване е събран от близо 70 селища (Манолакакис 1994) от цялата територия на България и Северна Гърция. Всички те принадлежат на един голям ансамбъл, който може да бъде наречен " Зона на графитната керамика" (ЗГК); той обхваща културните комплекси Боян III-Марица-Караново V, Коджадермен-Гумелница-Караново VI и сродните им култури и културни групи. При изучаването на процесите на кремъчното производство бяха обособени два големи технически ансамбъла:

- източна половина, в рамките на която съвсем слабо се разграничава североизточната част на Тракия;
- западна половина, с ясни разграничения между Северозападна и Югозападна България и Северна Гърция, но с известна приемственост в посока север/юг.

Източният ансамбъл показва подчертана хомогенност в производството и употребата на каменната индустрия, докато западният се характеризира с много голямо разнообразие.

Каменната индустрия от селищата в Североизточна България. Взети са под внимание около 30 селища и почти всички гробни комплекси, с изключение на наскоро открития некропол при Дуранкулак.

Суровини. През халколита в Югоизточна Европа обсидианът заема много важно и дори преобладаващо място сред каменните суровини. Най-близките му находища се намират в Токай (Унгария), Милос (Егейско море) и Анатолия. Независимо, че тази суровина е била пренасяна на много далечни разстояния - до няколко хиляди километра и присъства във всички съседни културни ансамбли, тук обсидианът почти липсва сред археологическия материал. Една единствена пластина от егейски произход е намерена във варненски гроб (физико-химичен анализ, реализиран от К. Ренфрю). Вероятно има още една пластина от Коларово (Сираков, Скакун 1983, 36), но идентификацията на суровината не е потвърдена чрез анализ. Присъствието на обсидиан е все още съмнително и в няколко други редки случаи: в Седларе (материал, изложен в Кърджалийския музей) не става въпрос за обсидиан, а за "опушен" кварц (Manolakakis 1994, 415), а в Дикили Таш най-вероятно има стратиграфски смесвания (Manolakakis 1994, 335).

В Североизточна България основната използвана суровина е кремъкът. Предбалканът предлага голямо разнообразие от кремък, което е описано в различни разработки (вж. Начев и др.

1981; Начев, Кънчев 1983, Nacev, Kancev 1984). Местният кремък е жълт до жълто-кафяв, понякога кафяво-сив или кафяво-черен, често определян като "жълтеникав добруджански кремък с високо качество (меден кремък)", "восъчно-жълт кремък", "балкански кремък" или "предбалкански кремък". Кремъкът, който е черен или сивочерен, като този намерен в селищата от Варненското езеро, е всъщност жълт кремък, чийто цвят е претърпял химическа промяна, засегнала в дълбочина кремъчната маса. Тази промяна, дължаща се вероятно на дългия престой в солената вода, не успява да засегне сърцевината на по-дебелите късове, която остава жълтеникава на цвят. Находищата на предбалкански кремък се срещат под формата на първични отложения във вторичните варовици от времето на апта и горната креда, но същевременно ги има преотложени в кватернерните наслагвания.

Използване на кремъка и производство на полуфабрикати. През целия халколит каменната продукция остава идентична във всички селища от североизточната зона. Всяко селище е използвало местен кремък, чиито находища се намират на по-малко от петнадесет километра, т. е. на по-малко от половин ден ход от селището. Изследването на качествата на кремъчните валуни, а понякога и първичното

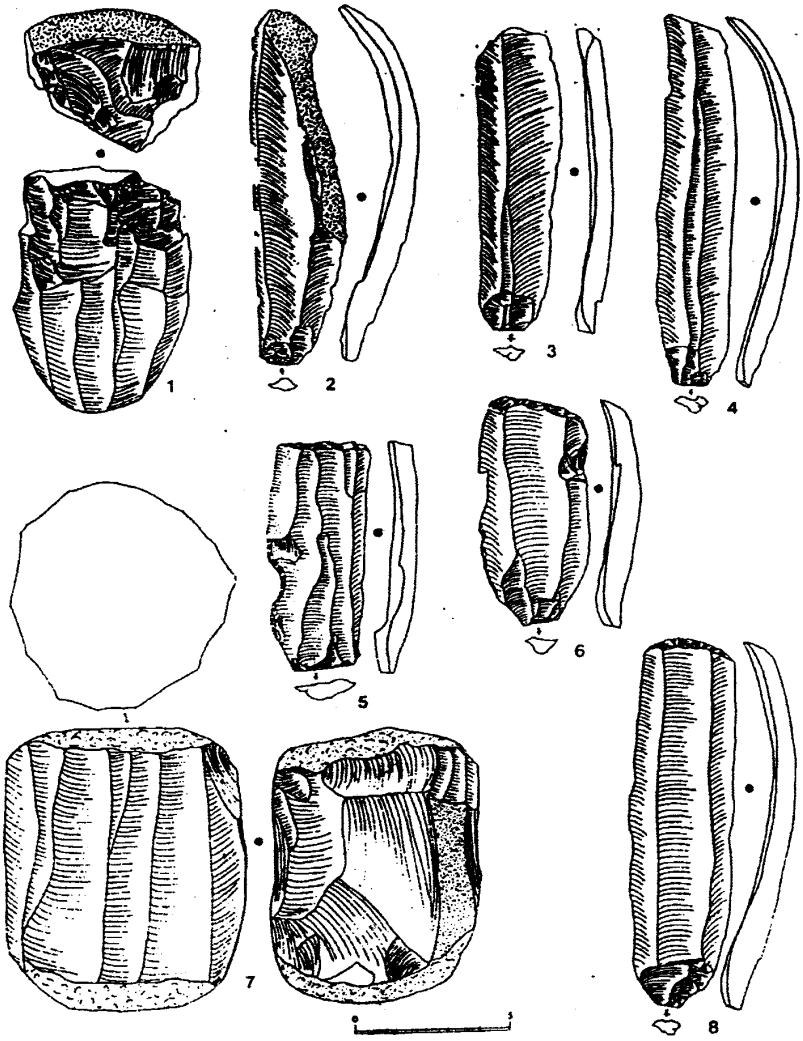

Обр. 1. Продукти от домашното производство при удар с посредник: 1-4 - ранен халколит (Голямо Делчево); 5-8 - късен халколит (Смядово)
Fig. 1. Products of the local debitage made by pressure with a moderator: 1-4 - Early Chalcolithic (Goljamo Delchevo); 5-8 - Late Chalcolithic (Smjadovo)

отделяне са се осъществявали на място - при находищата. Цялата останала част от производствената верига - подготовката и оформянето на ядрата, отделянето на полуфабрикати и оформянето на оръдията, се е осъществявала в самите селища, за което свидетелстват намерените каменни отпадъци. Подготовката на ядрата е била осъществявана чрез директен удар, а оформянето - чрез гребен като експлоатацията на ядрото и всички операции по поддръжката на отломъчната повърхност са се извършвали чрез отделяне с посредник върху една единствена гладка ударна площадка чрез техника на отнемане и корекция на ядровия ъгъл (обр. 1). Поддръжката на отломъчната повърхност и особено на корекцията на ядровия ъгъл е осъществявана винаги в посоката на експлоатацията на ядрото от ударната площадка, но никога напречно или насрещно, както това се е практикувало на много други места. Техническите характеристики на полуфабрикатите са твърде стандартизирани: пластините са със средна големина, широки и дебели (най-често: 10-17 см / 2,50-3,50 см / 0,50-1,00 см); петата е винаги гладка, дебела, често с видим конус, понякога двоен; булбусът е разлат; ядровият ъгъл е винаги коригиран; междунегативните ръбове са правилни или неправилни. Профилът на пластините е извит и дори силно дъгообразен.

Начинът на производство на тези пластини може да бъде определен като домашен: дадено селище ги произвежда за собствените си нужди. Продуктите на това производство не циркулират нито между съседните селища, нито извън района.

Във всички североизточни селища се намират пластини, които не са продукт на това домашно производство. От късния халколит нататък се срещат кремъчни брадви, оформени директно върху ядра (обр. 2), което също не е характерно за домашното производство. Тези ядра и пластини никога не надвишават 10% от обработения кремъчен материал. Те са резултат от едно и също производство, за чието съществуване не свидетелстват никакви отпадъци в селищата. Следователно тези предмети са внесени в селищата в завършен (брадви) или в полузавършен вид (пластини). Ядрата са плоски със странични гребени и подготвен тил, едноплощадкови с полуоколовръстна отломъчна повърхност. Пластините са много дълги, до

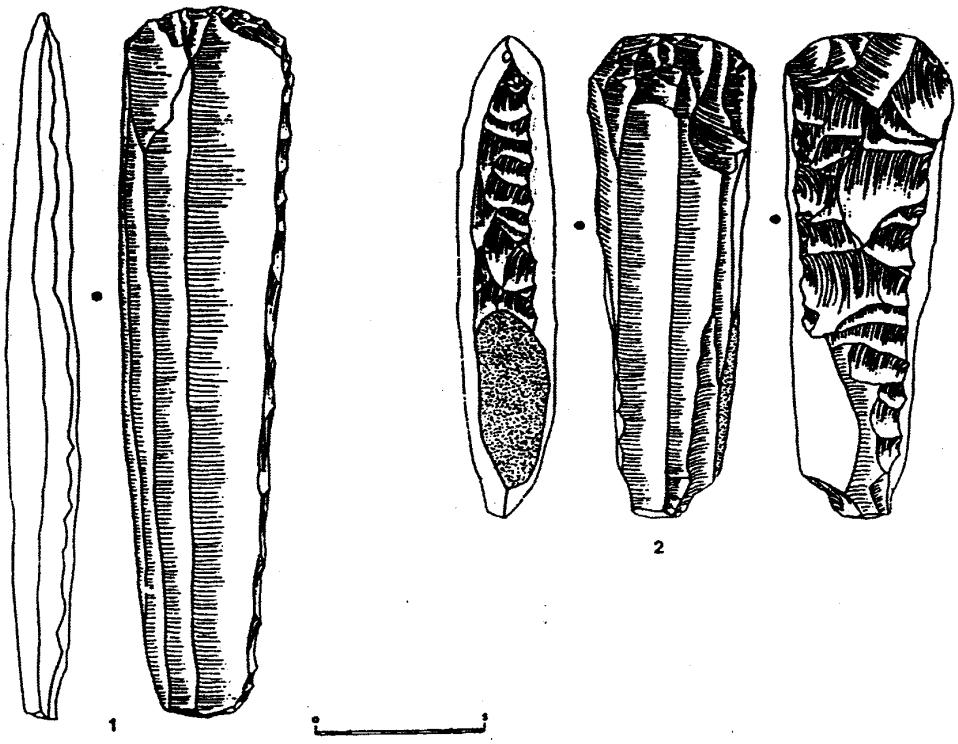

Обр. 2. Ядра за специализирано отделяне чрез натиск с лост, преоформено в брадва: 1-2 - късен халколит (Русе)
Fig. 2. A core for specialized knapping by pressure with a lever, re-modified in an axe: 1-2 Late Chalcolithic (Ruse)

33 см, а най-дългите могат да достигнат до 44 см, за което свидетелстват пластините от Варненския некропол. Те са широки и тънки, с правилен профил, слабо извити във върховата си част, с малка и гладка основа, ясен булбус и два прави междунегативни ръба върху дорзалната повърхност (обр. 3 и 4). Правилността и лекотата на тези много големи пластини, малката и константна дебелина по цялата им дължина, както и тясната им основа изключват възможността за отделяне чрез удар и навеждат към мисълта за отделяне чрез натиск. Отделянето чрез натиск се потвърди благодарение на съвместната работа с Ж. Пелегрен в рамките на изследователска програма на Националния център за научни изследвания, посветена на проучване на добиването на големите пластини. При това става дума за значителен натиск, защото са необходими поне 300 кг на квадратен сантиметър налягане, за да може да се отдели пластина с такава дължина от ядрото. В свое експериментално изследване Ж. Пелегрен доказва, че е възможно пластини с абсолютно същите морфологични и технически характеристики да се отделят чрез натиск с помощта на лост. Системата на лоста и поддържането на самото ядро при отделянето е сложен механизъм, който може да се приеме за първата машина в историята на човечеството.

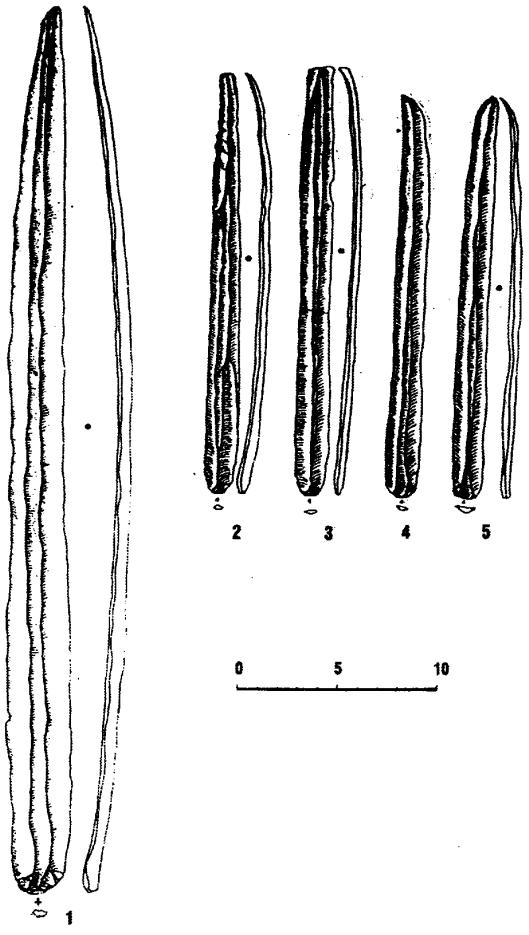

Обр. 3. Много големи пластини, отделени с помощта на техника с лост. Късен халколит:
1 - Варна; 2-5 - Сава
Fig. 3. Very big blades knapped by a lever technique. Late Chalcolithic: 1 - Varna; 2-5 - Sava

Производството на тези големи пластини, от друга страна, изисква много големи първични кремъчни форми (валуни и конкреции), както и много качествен и чист дребнозърнест кремък. Находищата на такъв кремък са изключително редки и единствената днес позната концентрация се намира в района на Разград. В резултат на френско-българска програма за геологически и археологически обхождания[1], проведени върху 540 хектара от Разградската община, за първи път бяха открити отпадъци от отделяне на полуфабрикати чрез натиск с лост: бяха намерени големи отломъци от началното оформяне на ядра (включително и оформяне на гребен), фрагменти от големи пластини и т. н. Намерено беше и едно изоставено много голямо ядро за производство на големи пластини - първото по рода си под формата на отпадък от производството, тъй като в останалите случаи тези ядра са преоформяни в брадви. За съжаление, разкопките на работилницата върху Сакараланското плато (до Каменово) разкриха, че тя е претърпяла пълна ерозия и локализирането ѝ стана възможно само чрез наблюдения по повърхността.

Броят на кремъчните находища и работилници е твърде ограничен. Това обяснява факта, че в някои селища големите пластини и брадвите от ядра са изработени от кремък от местен произход, в други - от суровина с регионален произход (тоест на около 50 км от селището или на един-два дни ход), а понякога кремъкът има далечен произход – находищата му отстоят на повече от петдесет или сто километра от селището.

Характерните черти на продуктите на кремъчното производство са следните:
- достигат до селищата под формата на полузавършени или завършени изделия;
- отделянето на полуфабрикатите се осъществява чрез прилагането на сложна техника;
- локализацията на находищата и работилни-

[1] *Френско-българска програма, реализирана с участието на И. С. Иванов (Варненски археологически музей), И. Д. Иванов (Разградски исторически музей), А. Авербу (Френски национален център за научни изследвания).*

щите е ограничена.

По своите характеристики отделянето на полуфабрикати чрез натиск с лост не може да се определи като домашна дейност, а следва да

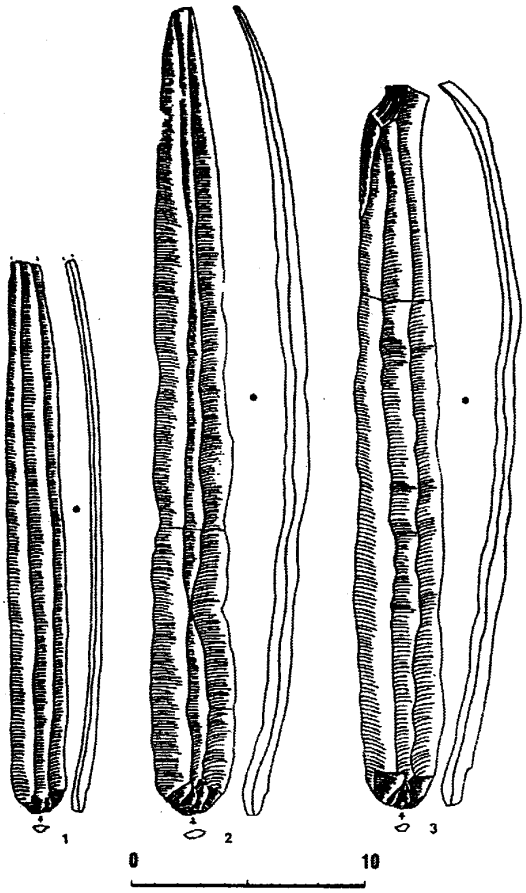

Обр. 4. Много големи пластини, отделени с помощта на техника с лост: 1-3 - късен халколит (Смядово)
Fig. 4. Very big blades knapped by a lever technique: 1-3 - Late Chalcolithic (Smjadovo)

се отнася към специализираните производства.

Производство на оръдия. В голямата си част оръдията са оформени върху пластини, но в редки случаи за изходна форма са използвани и отломъци - преди всичко за изработване на стъргалки. Трите основни типа изделия са: стъргалки (те са и преобладаващи), използвани пластини и елементи от сърпове. Сред послабо застъпените оръдия са резците и ретушираните пластини.

Най-често стъргалките са оформяни върху основни фрагменти от пластини, като челото се моделира в дисталната им част. Стъргалките са били скъсявани в процеса на преоформяне на работните им части (челата), като изходната форма е била цяла или полуцяла пластина. Единият или двата им странични ръба понякога са ретуширани, вероятно с цел закрепване на оръдието в дръжка. Латералните ръбове често съдържат макроскопични следи от използване, дължащи се на закрепването в дръжка, или на използване на страничните ръбове като работни части на оръдието. Стъргалките рядко са оформени върху отломъци, моделирани са основно върху пластини, отделени чрез удар с посредник. Това вероятно обяснява нуждата от дебели полуфабрикати.

Използваните пластини в повечето случаи представляват средни фрагменти от пластини, т. е. частите с най-правилна форма, което улеснява и закрепването им в дръжка. Част от средните фрагменти са счупени точно над булбуса, факт предполагащ умишлено фрактуриране. Пластините имат макроследи от употреба - затъпяване, излъскване и дребни негативи с матова повърхност (контрастиращи с участъците с блясък), разположени върху едния или двата странични ръба. Най-често се среща типът обикновена използвана пластина, но в някои от случаите пластините са тронкирани (с напречни затъпявания). Най-предпочитани за употреба са пластините с правилни (правоъгълни) очертания, отделени чрез удар с посредник, както и тези, отделени посредством натиск. Използваните пластини често са най-многочислените изделия след стъргалките.

Елементи от сърп, с характерния за тях наситен ъглов блясък, достигащ до ръба на пречупването на пластината, са оформени най-често върху обикновени пластини. Обикновено са предпочитани средните фрагменти, чиито правилни очертания улесняват закрепването им. Ето защо пластините, получени чрез натиск, са фрагментирани, с оглед на използването им като елементи за сърпове. Малката дължина на тези изделия и характера на износването им (ъглово излъскване върху пречупване) позволяват да се предположи, че това са елементи (сегменти), закрепени последователно - един над друг в дръжка - подобно на целите сърпове, намерени в някои български селища като Карановo (Georgiev 1961).

Останалата част от типологическия списък на оръдията съдържа:
- ъглови резци върху пречупване (по-рядко клиновидни, върху тронкатюри или трансверсални), оформени върху основни или средни фрагменти на дебели пластини от асортимента на продуктите на домашното производство;
- ретуширани пластини, често с билатерален ретуш, представляващи основни или средни

фрагменти на пластини, отделени чрез удар или натиск;
- ретуширани отломъци;
- лющници;
- ретуширани пластини, чиито ръбове оформят връх в дисталната им част;
- тронкатюри (изделия с напречно затъпяване);
- чукалки от кремък, представлявящи понякога преизползвани ядра;
- рядко в жилищния инвентар се срещат и върхове на копия или стрели, винаги с приблизително триъгълна форма, като на територията на едно и също селище могат да се срещнат видове с различни морфометрични параметри (с права или конкавна основа, със или без странични вдлъбнатини или шийка при основата, с изпъкнали или прави ръбове и с различни големини);
- кремъчни брадви са намерени в много селища като една част са оформени от ядра, служели за отделяне чрез натиск. В самите селища няма никакви следи от този процес на оформяне, срещат се обаче фрагментирани брадви и главно части от работните им ръбове. Този факт дава основание да се допусне, че обработените брадви са донасяни в селищата в завършен вид, за разлика от пластините, доставяни под формата на полуфабрикати.

Вторична употреба (реутилизация) на оръдията се среща, но не представлява масова и съществена практика. Тя се изразява в симетрично обръщане на елементите от сърп и другите използвани пластини (които всъщност не променят функцията си), а понякога засяга и ретуширани пластини или пластини, които впоследствие се оформят в стъргалки. Реутилизация без промяна на функцията е засвидетелствана и сред категориите резци и стъргалки, както и сред съставните оръдия, обикновено съчетаващи функционалните белези на резци и стъргалки, или стъргалки и излъскване от сърп. В подобни случаи последователността на различните функции и начини на употреба остава неизяснена.

Съдържанието на инвентара показва еднакви типологични характеристики за всяко селище, но в различни пропорции. Може да се предположи, че различните видове дейности са били практикувани във всички селища, но някои от тях са практикувани в по-голяма степен, което ги квалифицира като предпочитани. Топографското разположение на селищата може да е свързано с реализираните дейности по следния начин: наличието на повърхностен качествен кремък предполага експлоатация на ядра и отделяне чрез натиск; брегът на езеро може да предполага дейности, свързани със стъргалки и резци, каквато е обработката на дърво; алувиалните равнини пък допускат дейности, включващи елементите от сърпове и използваните пластини, а именно - земеделието; близостта до хълм може да е индикация за използване на стъргалки при дървообработване и кожарство и т. н.

Домашно и специализирано отделяне на полуфабрикати. Изборът на полуфабрикати за оформяне на оръдия е очевидно свързан с дебелината и/или правилните очертания на фрагмента. Пластините от домашното производство отговарят на всички търсени и необходими морфологически изисквания. Продуктите на специализираното кремъчно производство се явяват ненужни както от морфометрична, така и от утилизационна гледна точка. В този смисъл логично възниква въпросът - каква е необходимостта от този специализиран дебитаж? Могат да се направят следните констатации:

- Домашното кремъчно производство представлява минимум 90% от цялото количество каменен материал в едно селище. Наличието на пластини и брадви - обект на специализираното производство не се дължи на липса на суровини. Много дълги пластини са намерени във всички селища от Североизкочна България и Тракия, както и в много северозападни и югозападни халколитни селища, и дори в селища от Северна Гърция, отстоящи на повече от 800 км разстояние от находищата;

- Сечивата, оформени върху много големи пластини, нямат никакви специфични характеристики, нито от типологически, нито от утилитарен характер. Те, независимо дали произлизат от специализираната или от домашната продукция, са изключително хомогенни, сродни по типология, големина и приложение. Следователно не инструментариумът обяснява наличието на много дългите пластини;

- Тези много дълги пластини са съзнателно счупвани, за да се оформят сечива с големина на произведените в домашни условия, факт, наблюдаван дори и в югозападните райони, където домашното отделяне не е силно застъпено. Следователно, големината на тези пластини, която е и тяхната специфика, не е необходимят критерий за приложението им като сечива. Веднъж произведени, след като са циркулирали на големи разстояния, тези продукти на специализираното производство влизат в традиционната ежедневна употреба. Поставя се въпросът защо е необходимо производството на толкова големи пластини, след като те се фрагментират, за да бъдат употребявани.

В действителност, от значение е било не

толкова оръдието върху голяма пластина, колкото присъствието на такава *много голяма* пластина: в селищата единствената особеност на тези артефакти се крие в *неутилитарния* им характер. Намират се множество цели неупотребявани дълги пластини, което свидетелства за вид запасяване, както запасяването със суровини. Спецификата на тези пластини е като че ли тяхната неупотребяемост, предвид респектиращата им дължина. Функцията им трябва да се търси в самата им същност: те са дълги, цели и неизползвани.

Изследванията на погребалния инвентар и особено на този от Варненския некропол, допълват резултатите от анализа на каменния материал в контекста на стопанския облик на селищата.

Каменната индустрия от некрополите. От откриването на Варненския некропол през 1972 г. (Иванов 1974), благодарение на усилията на разкопвача, беше направено за първи път цялостно изследване на материала от 294-те варненски гроба.

Сред кремъчния инвентар в некрополите се откроява трети вид техника на отделяне на полуфабрикатите (до 24 % от материала), непозната от селищата: отделяне чрез натиск с помощта на дълъг посредник (целящ добре фиксиран и ефикасен натиск с помощта на тялото). Тази техника е използвана за отделянето на дълги леки пластини, тънки, тесни, с много правилна форма, съвсем малка и гладка пета, старателно коригиран ядров ъгъл, отчетлив релефен булбус и правилни междунегативни ръбове. Дължината им варира между 10 и 20 см. Напълно е възможно фрагменти от тези пластини да не са били идентифицирани сред каменния материал от селищата поради незначителния им брой и защото няма никакви отпадъци от технологичната верига, свързана с тяхното производство. Във всеки случай трябва да се подчертае, че става въпрос за една специализирана техника, чиито връзки с отделянето чрез натиск с лост досега не са изяснени.

Значението на тези големи пластини и в по-общ смисъл - интерпретацията на погребалния инвентар и практики от Варненския некропол предполагат и изискват да се дефинира понятието "богатство" в контекста на халколитните общества от Зоната на графитната украса. Златните находки от Варна са познати като "първото злато на човечеството". Присъствието на предмети от злато, което днес е особено ценено, само по себе си е станало критерий за диференциация и оттук – за определяне богатството на гробовете. Стойността, придавана на даден предмет от инвентара зависи от различни взимносвързани фактори, между които икономически, социални, символични и др. От археологическа гледна точка съществуват много критерии: тип предмет, материя и произход, количество поставени предмети, времето необходимо за тяхното изработване, представителността на предмета спрямо света на живите и т. н. На практика трябва да се отчитат и оценяват както количествените и качествените разлики на материала в рамките на един некропол, така и разликите между погребалния и селищния инвентар. Едва след това би могла да се определи стойността на този инвентар. За целта най-напред трябва да бъде разграничено "относителното богатство" между отделните гробове/погребения от "абсолютното богатство", представляващо икономическото и социално измерение на инвентара и детерминирано от статуса на покойника. Тук става въпрос за *две различни нива* на анализ, като преминаването от *описателното* ниво на "относителното богатство" към *интерпретационното* ниво на "абсолютното богатство" трябва да бъде обяснено и аргументирано. Първото (описателното) ниво се отнася до изучаването на самите *ансамбли* от предмети в един гроб, докато второто (тълкувателното) се отнася до погребания в *неговия гроб*, т.е. засяга погребания като член на обществото.

Описание на комплексите: "относително" богатство. Във варненския погребален инвентар бяха разграничени 83 категории предмети: категорията се възприема като първична връзка "материя/тип предмет". Количественото разпределение на тези категории позволява да се отделят пет групи: от "много бедни" до "много богати" ансамбли, съдържащи от 15 до 25 различни категории предмети. Очевидно има градация в *относителното* богатство (таблица 1).

За разлика от обичайните представи, във Варненския некропол има голямо количество "много бедни" гробове без никакви положени предмети (8,2 %) и "бедни", със скромен материал (35,7 %), които общо представляват повече от 1/3 от некропола (43,9 %), а "средно богати" - близо половината от некропола (47,3 %). Варненският некропол съдържа 91,2 % гробове с количество категории предмети между 0 и 7, и само 8,8 % "богати" и "много богати" гроба са с категории предмети между 8 и 25.

Ако бъде разгледано разпределението на категориите предмети спрямо типа на полагането се наблюдава следното:

- като изключим частично разрушените гробове процентите остават почти еднакви, слабо намаляващи при "много беден" и "бе-

Количество категории предмети	All.	Rep.	Symb.	Sec.	Dét.	Общо категории	„Относително" богатство	Общо групи	% некропол
0	5	8	-	1	10	24	«много беден»	24	8,2
1	18	16	3	2	13	52	«беден»	105	35,7
2	15	14	3	3	18	53			
3	14	10	7	1	9	41	«средно богат»	139	47,3
4	19	6	5	-	4	34			
5	9	7	5	3	1	25			
6	11	7	2	-	2	22			
7	7	2	6	2	-	17			
8	2	3	2	-	-	7	«богат»	15	5,1
9	-	1	3	-	-	4			
10	-	1	2	1	-	4			
13	1	-	3	-	-	4	«много богат»	11	3,7
17	-	-	1	-	-	1			
18	-	-	1	-	-	1			
21	-	-	1	-	-	1			
22	-	-	3	-	-	3			
25	1	-	-	-	-	1			
Общо	102	75	47	13	57	294		294	100
%	34,7	25,5	16	4,4	19,4				

Таблица 1. Общо разпределение на различните категории предмети от Варненския некропол. Легенда: All.: прав скелет; Rep.: хокер; Symb.: символичен гроб без скелет; Sec.: гроб с вторично погребване; Dét.: частично разрушен гроб
Забележка: Разделението между "средно богат" / "богат" е между 7 и 8 поради голямата разлика в броя на категориите, които падат от 17 на 7; между "богат" и "много богат" разделението е поставено между 10 и 13, поради отсъствието на междинни категории.

ден", увеличаващи се при "средно богат", и слаби при "богат" и "много богат" ;

- съществуването на символични гробове от типа "много беден" не може да се изключи, но тази евентуалност се свежда до гробове без скелет и без гробни дарове;

- вторичните погребения са редки и заедно с частично разрушените се намират в групите "беден" или "средно богат" и не могат да се считат за показателни;

- групите "беден" и "средно богат" са представени сред всички видове гробове;

- групата "богат" се среща основно сред символичните гробове и по-малко сред хокерите.

Групата "много богат" се среща изключително сред символичните гробове, но е открита и при трупополагане с изпънат скелет - какъвто е случаят с най-богатия гроб, съдържащащ 25 различни видове предмети.

В другите некрополи се срещат същите типове погребални практики, като трупополагането в изпънато положение на скелета е слабо застъпено. Въпреки всичко този обред се среща (засвидетелстван е в 1 гроб от Варна II - ранен халколит) и в множество некрополи от същия период от Румъния. Намерените във Варна групи инвентар се срещат и в останалите некрополи с изключение на групата "много богат", която на базата на сегашните познания не е представена в други некрополи.

Антропологическите определения на скелетите от Варна са малобройни; в 71 от случаите е разпознат пола на индивидите, а в 97 е определена възрастта при следните показатели: възрастни (между 16 и 45 годишни), деца (от 0 до 16 годишни) (таблица 2).

Като се изключи категорията на символичните гробове, от табл. 2 се разбира, че жени и мъже, възрастни и млади са намерени във всички видове гробове и във всички групи на "относително" богатство, от което следва, че тези групи не отговарят на критерии за пол и възраст. Фактът, че "много богатите" инвентари са свързани само с мъжки индивиди е труден за интерпретация, не бива да се забравя, че два гроба от групата "много богати" са с неидентифициран пол на индивидите - т. е. тази група би могла да се отнася и до погребани жени.

Що се отнася до самите погребални дарове, трябва да отбележа, че всичко, което се среща в "бедни" и "средно богати" инвентари, при-

Групи „относително" богатство	Вид погребване	жени	мъже	възрастни	деца
«много беден» (без дарове)	разрушени	2 възрастни	1 възрастен	3	-
	хокер	2 възрастни	1	3	-
	изпъчат	-	-	-	2
	Общо	4	2	2	2
«беден» (1 - 2 вида дарове)	разрушени	1 възрастен	3 възрастни	4	4 от които 2*
	хокер	2 възрастни	2 възрастни	10	-
	изпъчат	5 възрастни	9 възрастни	16	2
	вторичен	1 възрастен	1 възрастен	2	1*
	Общо	9	15	32	7
«средно богат» (3-7 вида дарове)	разрушени	-	-	1	2
	хокер	4 възрастни, 1 дете	4 възрастни	10	3
	изпъчат	4 възрастни	14 възрастни, 1 дете	23	2
	вторичен	2 възрастни	2 възрастни	4	-
	Общо	11	21	3	7
«богат» (8 - 10 вида дарове)	хокер	1 възрастен	1 възрастен, 1 дете	2	1
	изпъчат	-	1 дете	-	2
	вторичен	-	1 възрастен	1	-
	Общо	1	4	3	3
«много богат» (13 - 25 вида дарове)	прав тр.	-	2 възрастни	2	-
	Общо	-	2	2	-

Таблица 2. Антропологично определяне на пола и възрастта на погребаните във Варненския некропол.
** - много разрушени или вторични гробове, съдържащи винаги дете и възрастен индивид от мъжки пол.*

съства и при "богати" и "много богати", т. е. няма обособени групи предмети, характерни за "беден" и "средно богат" инвентар, но пък има предмети, които принципно са редки или отсъстващи от тези инвентари. Във Варненския некропол групата "много богат" инвентар е представена едва в 3,7 % от гробовете, но там са концентрирани 75 % от категориите предмети - не само всички от групата "богат", но и категории, които са изключителни и отсъстват във всички останали групи. Половината от разпознатите 83 категории от Варненския некропол се намират само в гробните инвентари от типа "богат" или "много богат".

Огромно е разнообразието от категории предмети - по типове и по суровина. Без да влизам в подробности, трябва да кажа, че ансамблите от халколитните български некрополи се характеризират с тяхното количество: количеството категории дарове и количеството предмети от една категория.

Интерпретация на гробовете: "абсолютно" богатство. Гробните инвентари, определени като "много богати" съдържат не само най-много категории предмети, но и доминиращо количество предмети от една и съща категория; тези инвентари се характеризират с най-голямо разнообразие на дарове, материали и брой предмети. Освен това се наблюдава разнообразие и в произхода на суровините и местата на ателиетата за производство - локални, регионални или надрегионални. Това разнообразие определя икономическата и социална стойност на предметите и подлежи не толкова на описание, а по-скоро на интерпретация.

Моята хипотеза е, че предметите от един гроб символизират социалната позиция на умрелия, имайки предвид, че голямото им разнообразие следва социални правила и не е случайно. По-горе доказах, че петте групи инвентари не могат да бъдат интерпретирани по признака възраст или пол, защото във всяка група са представени жени и мъже, възрастни и деца. Статусът на погребания явно е подчинен на по-сложни от възрастта и пола правила, изглежда той е обусловен от неговата икономическа и социална позиция (власт). От гледна точка на "абсолютното богатство", петте групи гробни инвентари могат да бъдат разглеждани и тълкувани като *категории гробове*: "много бедни", "бедни", "средно богати", "богати" и "много богати" (обр. 5). Тълкуването на тези пет степени на богатство зависи от разпределението на различните категории предмети, както и от тяхната взаимовръзка. Необходимо е да бъде разкрита социалната и

икономическа стойност на предметите, типовете и суровините.

На първо място се очертава, че материалът (златото), всъщност не може да бъде единствен критерий за социалната диференциация. Златото се намира не само в "богати" или "много богати" гробове, но и в "средно богати" и даже "бедни" гробове, независимо от вида на погребението (с изпънат скелет, хокер или символично). Същото се отнася и за мънистата, халките, украшенията, спиралите, пръстените или пироните. Следователно, стойността на предметите трябва да бъде търсена едновременно в тяхното естество, суровина, място на производство и в необходимостта за изработката им.

Наблюдаваното многообразие във Варна (на предмети, суровини, количество екземпляри от един и същ предмет, сложността на комбинирането им, на видове погребения) е характерно за "много богати" гробове и предполага по-дълго време и по-голяма сложност в производство на предметите в сравнение с тези от "богати гробове". Изразходваното производствено време може да се определи или по качеството на предмета, или по количеството находки от една и съща категория: например отделянето на една голяма пластина или пък на едно колие, съставено от 800 керамични мънички. В почти всички гробни инвентари има керамични съдове, но само в "много богати" гробове се намират съдове, украсени сас златна рисунка. В някои "много богати" гробове съдовете са от *Spondilus* или мрамор. Колкото по-богат е един гроб, толкова повече са мънистата; т. е. в един се откриват хиляди мънички от *Dentalium*, а в друг - стотици от злато. Фактът, че някои гробове съдържат само по едно мънисто от даден материал, а други по 500 броя не е случаен, а е показателен за количеството време, необходимо за изработването на даден дар.

Някои категории предмети са специфични за много богатите гробове и нямат аналози сред инвентарите на по-бедните гробове. Стойността на тези предмети би могла да се третира на ниво символика. Това се отнася особено за стрелите, фюзаолите (пробити керамични дискчета), скиптрите, диадемите, статуетките, които могат да символизират (пряко или непряко) дадена обществена функция. Предвид обстоятелството, че подобни предмети са много редки, тяхната интерпретация в социален аспект винаги остава недоизяснена. Основният критерий за определяне богатството на "много богати" или донякъде на "богати" гробове остава многобройността на предметите.

Сред каменните материали от гробните инвентари (от чисто количествена гледна точка) съотношението между продуктите на домашното и специализираното производство, а така също максималната дължина на много голе-

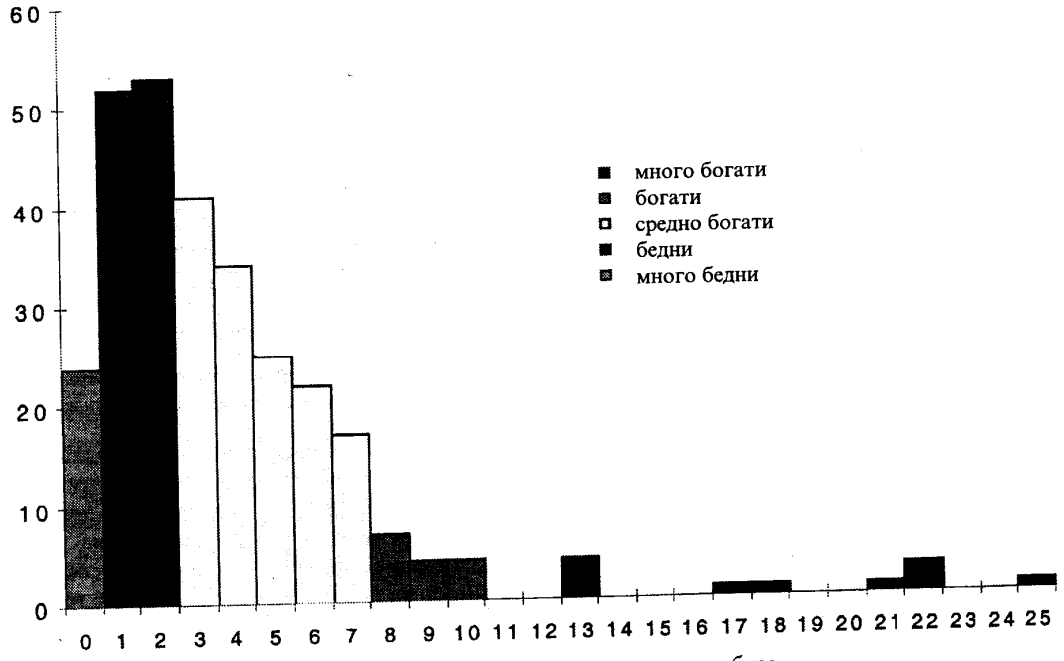

Обр. 5. Графична класификация на богатствата от варненските гробове
Fig. 5. Graphic classification of the wealth of the Varna graves

мите пластини, се различават от тези в селищата. Пластините от специализираното производство (във Варна и във всички останали разкрити гробни ансамбли в района) представляват най-малко половината от каменния материал, положен в гробовете - от 50 до 68 % (максимум 10 % в селищата), докато тези от домашното производство не надхвърлят 48,9 % от находките. В гробен контекст най-дългите екземпляри от много големите пластини варират от 35 до 44 см, докато пластините, открити в селищата са с максимална дължина до 33 см. Специализираното производство на полуфабрикати посредством натиск, с дълъг посредник или лост изглежда е било предназначено преди всичко за нуждите на погребалните практики, като за целта вероятно са били отделяни най-представителните пластини. Ако добитите с помощта на дълъг посредник големи пластини очевидно са предназначени само за ритуални цели, то много големите пластини, получени с помощта на лост имат по-комплексно предназначение, защото се откриват системно в селищата, а същевременно заемат съществено място в некрополите.

Следва да се подчертае, че дължината на пластините има определено значение: в някои по-малко богати гробове са открити фрагменти от *различни* пластини, подредени с цел да имитират наличността на много дълга пластина.

Става ясно, че колкото гробът е по-богат, толкова по-дълги са големите кремъчни пластини, като най-дългите от тях съответстват на най-високия обществен статус (обр. 6). Производството на много дългите пластини, особено на такива с дължина 44 см (като тези в много богатия гроб № 1 във Варна) според съвременните каменоделци е свидетелство за продължителна работа и комплексни умения.

Според проучване на златни предмети, направено от Хартман (Hartmann 1978) 98 % от положените в гроба предмети са нови, независимо от техния тип: следователно инвентарът в гроба на покойника се състои от неупотребявани вещи. В областта на каменните изделия например, може да се твърди, че множество големи пластини са произведени именно за ритуала на погребението (Manolakakis 1994, 353). Ще приведа следния показателен пример: в един гроб е намерена пластина заедно с инцидентно отделения от булбуса ѝ отломък. След този технологичен инцидент и независимо от факта, че големите пластини са произвеждани на около стотина километра от Варна, въпросната пластина е била пренесена и положена в гроба заедно с поставения на мястото му (върху булбуса на пластината) лодковиден отломък.

Всички тези признаци позволяват да се предположи асоциативна връзка между много богатите гробове и съответно високия обществен статус, както и между високото обществено положение и властта. Отдалечеността на производствените центрове за големи пластини (намиращи се на около 100 км от Варна), както и липсата на конкретни индикации в инвентара от богатите гробове, не позволява да се лансира хипотезата, че майсторите на големи пластини са имали твърде високо обществено положение. Голяма част от предметите в много богатите гробове произлизат от твърде отдалечени и дори надрегионални центрове на производство: мед от Стара планина, много големи пластини - от Разградско, *Dentalium* и *Spondilus* от северното крайбрежие на Егейско море, обсидиан - от остров Мелос в южната част на Егейско море и т. н.

Посоченото множество първоизточници на суровини и на ателието за производство допълва казаното по-горе. Цялото разгледано многообразие в своето единство аргументира тезата, че в това общество високото социално положение и властта се основавали на възможността за контрол върху циркулацията на благата и върху системата от междуселищни и междурегионални връзки. Личност с висок обществен статус, даже и след своята смърт е в състояние да ангажира широка мрежа от продукция и материали. Това от своя страна означава контрол

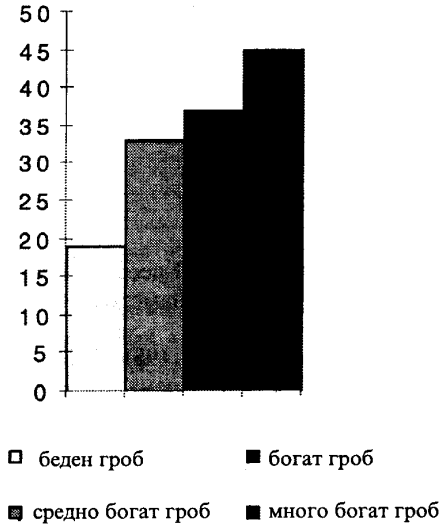

Обр. 6. Графика на максималните дължини на много големите пластини спрямо степените на богатство на варненските гробове
Fig. 6. A graphic representation of the maximal length of the very big blades compared to the level of the wealth of the Varna graves

върху разпределението, размяната и свързващите мрежи. Натрупването на богатства е индивидуално, което е валидно даже и за децата (има два богати детски гроба, единия на 4-6 годишно, а другия - на 8 годишно дете). Натрупването, контролът и престижът могат да бъдат постигнати от живите хора, но същевременно и бързо загубени за обществото, тъй като те съпровождат покойниците в отвъдното.

Предложение за интерпретация функцията на големите пластини. Както вече беше отбелязано, много големите пластини са продукт на специфично отделяне с приложение на сложна техника, посредством натиск с лост, процес невлизащ в кръга на домашното, а само на специализираното производство. Във всяко общество съществуват множество *взаимосвързани* степени на комплексно разделение на работата (Manolakakis 1994, Manolakakis 1996). От една страна е специализацията, дефинирана като практикуване на дадена дейност от определени, особено компетентни индивиди, без да са свързани със социална организация или с *постоянна* икономическа структура. От друга страна е професионализмът, който предполага *постоянно* функциониращa икономическа организация не на селищно, а на регионално или междурегионално ниво. Под професионализъм се разбира практикуването от страна на няколко индивида на една или повече дейности за вътрешни и *надгрупови* нужди, в рамките на една *постоянна* организация. В най-развитата форма на явлението професионалистите получават от обществото, в замяна на своята активност и под формата на някаква разменна "монета", средства за съществуване, които те сами не могат да произведат. Като се вземе предвид организацията на това производство и сложността на обществената йерархия, се предполага, че производството на много големите пластини изисква определена степен професионализъм.

Трябва да подчертая, че производството на много големите пластини е резултат не само от чисто икономическа необходимост. Тяхната функция очевидно е повече социална, отколкото икономическа, като се има предвид, че не се използват като такива (в цялата им дължина). Икономическата им функция е непряка, те са били обменна ценност и респективно - основа на разменните отношения и на връзките в рамките на групата. Ще бъде интересно да се задълбочи хипотезата, че извън групата те са играли роля на "*монета-пластина*", аналогично на ролята на солта като разменно средство, съгласно тезата на М. Годелие (Godelier 1969).

Географското им разпространение (по цялата територия на Зоната на графитна керамика) и преди всичко социалната им функция, позволяват да се предположи, че в определена степен те са представлявали своеобразна преграда за проникването на обсидиана, изобилстващ във всички тогавашни съседни култури. Само един артефакт от обсидиан е намерен в един от най-богатите варненски гробове: факт показателен за връзката между социалният статус и контролът върху циркулацията на богатства и върху комуникационната мрежа.

Цитирана литература:

Иванов 1974: И. Иванов. Енеолитният некропол при Варна. - Музеи и паметници на културата, 1974, 2-3, 44-47.

Начев, Ковнурко, Кънчев 1981: И. Начев, Г. Ковнурко, К. Кънчев. Кремъчните скали в България и тяхната експлоатация. - Интердисциплинарни изследвания, 7-8, 1981, 41-58.

Начев, Кънчев 1983: И. Начев, К. Кънчев. Проучване на геоложката ситуация на някои кремъчни находища в България. - Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 28-29.

Georgiev 1961: G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). - In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Prague, 1961, 45-100.

Godelier 1969: M. Godelier. La "monnaie de sel" des Baruya de Nouvelle-Guinée. - L'Homme, 2, 1969, 5-37.

Hartmann 1978: A. Hartmann. Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchung äneolithischer Goldfunde aus Bulgarien. - Studia Praehistorica, 1-2, 1978, 27-45.

Ivanov 1978: I. Ivanov. Les fouilles archéologiques de la nécropole de Varna (1972-1975). - Studia Praehistorica, 1-2, 1978, 13-26.

Manolakakis 1994: L. Manolakakis. La production des outils en silex dans les sociétés hiérarchisées de l'énéolithique en Bulgarie: évolution, traditions culturelles et organisation sociale. Thèse de Doctorat, multigraphiée, Université de Paris I, 1994.

Manolakakis 1996: L. Manolakakis. Production lithique et émergence de la hirarchie sociale : l'in-

dustrie lithique de le chalcolithique en Bulgarie (première moitié du IVe millénaire). - Bulletin de la Société Préhistorique Française, 93, 1996, 1, 119-123.

Nacev, Kancev 1984: I. Nacev, K. Kancev. Aptian and quaternary flint in North-East Bulgaria. - In: Report of IIIrd seminar in Petroarchaeology, preprint. Plovdiv, 1984, 65-82.

Sirakov, Skakun 1983: N. Sirakov, N. Skakun. Stone artefacts connected with Chipping technique. - In: J. Sliwa, M. Domaradski (eds). The lower Strumesnica Valley in prehistoric, ancient and early medieval Times. Sofia - Krakow, 1983, 35-42.

The function of the big blades from Varna necropolis

Lorence Manolakakis

During the Chalcolithic (4900-4300 BC), specialized craftsmen invented a complex knapping technique for obtaining the longest possible flint blades: pressure debitage with a lever. Analysis of the lithic finds from more than sixty settlements has revealed two kinds of debitage that are quite distinct from both technical and economic points of view. First of all, in the eastern part of Bulgaria and North-Eastern Thrace (?), a domestic debitage is attested on local or, more rarely, regional flints. Here, indirect percussion is used to produce wide, thick and rather curved blades which never circulated between villages or regions. This represents 90% of the lithic finds from settlements. Secondly, there is specialized debitage on exceptionally large nodules of high-quality flint and this is restricted to a limited area in the North-East, mainly between Razgrad and Kamenovo. Here, pressure debitage with a lever is used to produce wide, thin and relatively straight blades between 22 and 44.5 cm long. These blades are produced in specialized workshops and are distributed throughout the Zone with Graphite-painted Pottery (ZGP). They occur in small quantities (under 10%) in all settlements in the eastern part of Bulgaria, in a number of settlements in the western part (in Gradeshnica-Krivodol and Pernik-Slatino areas), reaching the southern limits of the ZGP in Northern Greece (for example Dikili Tash and Sitagroi). The blades reach the settlements in semi-finished form and from the Karanovo VI period onwards, the very long blade cores are used for making axes which reach the same settlements as finished products.

In settlements the very long blades are segmented before their use. These fragments are the same size as the tools made on blades in the domestic debitage. When they are used, the very long blades are completely integrated in the domestic cycle of tools and there is no difference with the tools from the domestic debitage. The technology of pressure debitage with a lever seems costly since the blades are aimed to be broken up into small pieces. Nevertheless, burial sites offer an explanation. There these long blades are prestige items, linked to high social status and having a symbolic significance for the whole community. This has been shown by the analysis of nearly all burial assemblages from the Bulgarian Chalcolithic, and especially by a preliminary study of all the graves from Varna necropolis. To estimate the value of objects, and consequently sets of grave-goods, one must first of all define the notion of wealth. To this end, two levels of analysis are proposed:

1. The descriptive level of the "relative wealth" of grave goods in one grave compared to grave goods in another grave. The analysis here is based on the distribution of categories of objects (i.e. the type of object and the material used; e. g. Spondylus bracelet, gold bead) in the 294 graves of the necropolis. This descriptive level reveals 5 groups of graves of different "relative wealth".
2. The interpretative level of the "absolute wealth" of graves, representing the economic and social value of the grave-goods, inseparable from the deceased person's status.

The five "relative wealth" groups display considerable diversity: diversity of categories of objects, of course, since the groups are defined by these categories but also diversity of materials, of the actual type of objects, of raw materials origin, of the workshop source and of the absolute number of objects in the same category.

One concludes that the very long blades from lever debitage do not reflect a purely economic or utilitarian necessity. Their function is clearly social, preferentially associated to the highest statuses, and their economic function is indirect: they constitute circulating goods, playing a role as a support for exchange networks within a group and perhaps even as "blade currency" outside the group.

Иконографска характеристика на изображенията на Атина върху оброчни релефи от Мизия и Тракия

Иванка Дончева

В българската историческа наука е разпространено мнението, че култът към Атина е бил съвсем слабо разпространен в тракийските земи (Добруски 1907, 175; Тодоров 1928, 123; Kazarow 1936, 526; Огненова 1959, 90; Овчаров 1966, 40; Гочева 1993, 30), но натрупването на паметници от различно естество - епиграфски, археологически и нумизматични, вече е на път да промени тази представа. Почти всички свидетелства за култа към тази „най-гръцка" богиня датират от римската епоха, когато наред с другите божества от гръко-римския пантеон и този култ прониква в религиозния живот на Тракия. Не трябва да се пропуска факта, че култът към Атина е бил познат в Тракия още в предримската епоха, за което има и писмени данни. Нима може да се забрави желанието на тракийския цар Котис I да се ожени за нея и приготовленията му за сватбеното тържество, описани така образно от Теопомп и достигнали до нас благодарение на Атеней (Athenaeus, 12, 531e - 532a). Като оставим настрана най-различните и понякога противоречиви тълкования на това сведение (Тодоров 1933, 57; Фол 1975, 160; Фол, Венедиков, Маразов, Попов 1981, 121; Попов 1989, 48; Фол 1990, 102; Данов 1998, 66), колкото и тенденциозно да е то, безспорен е фактът, че култът към Атина е бил познат в тракийските земи още от епохата на ранния елинизъм.

Най-общо изображенията на Атина върху тракийските оброчни релефи от Мизия и Тракия могат да бъдат обособени в две групи (Penkova 1984, 1049-1050):

I. Атина сама; II. Атина с други божества.

Паметниците от първата група (представящи Атина сама), илюстрират доброто познаване на гръко-римската иконография на богинята. Най-предпочитаният иконографски тип при тях е Атина Промахос, като в някои случаи е налице смесване на атрибутите с Атина Полиа (Покровителка на града). При типа Промахос богинята е представена с атрибути на войн - шлем, егида, копие и щит. Това е един от най-ранните иконографски типове на богинята, засвиделстван още в паметниците на критската и микенската култура (Otto 1993, 60; Demargne 1984, 1020). Първото пълно описание на въоръжението на Атина е направено от Омир в Илиада (V, 733-747).

В пълно бойно снаряжение Атина е представена върху релеф от Върбовка, Великотърновско (обр. 1) (Цончев, Николов 1932-1933, 395-396) и това е засега единственият релеф, макар и с посредствено изпълнение, илюстриращ истинския тип Промахос, при който богинята е в движение. Атина е изобразена във фас, облечена в дълъг препасан хитон без ръкави, с егида на гърдите и шлем с висок гребен на обърната в профил наляво глава. В лявата си ръка държи кръгъл щит, а с вдигната нагоре дясна ръка замахва с късо копие. Като цяло,

Обр. 1. Върбовка, Великотърновско. Оброчен релеф на Атина
Fig. 1. Varbovka, Veliko Tarnovo region. A votive relief of Athena

изображението е грубо и варваризирано, това обаче не пречи в него да бъде разпозната една войнствена богиня с всички атрибути на Атина. Посредственото изпълнение, най-вероятно дело на местен майстор, донякъде затруднява идентифицирането на копието в дясната ръка на богинята, но самата ѝ стойка и останалите елементи на въоръжението не дават възможност в него да се разпознае някой от другите атрибути на богинята - например кукумявка или вретено. По идентичен начин Атина е из-

образена върху златни монети на император Домициан, сечени в Рим (Picard 1984, 190, № 219). Интересното за този релеф е посвещението, което е адресирано към Артемида (Mihailov 1958, № 698). Пародоксалното в случая е не само несъответствието между изображението и посвещението, но и несъответствието между качеството на изпълнение на релефа и посветителката, чието име 'Ολυμπεία Μαρκία, издаващо изявена степен на романизация, предполага една по-голяма взискателност в това отношение. Авторите, Д. Цончев и Т. Николов, които първи обръщат внимание на този паметник, обясняват несъответсвието между изображението и посвещението с грешка на каменоделеца, разменил имената на двете богини (Цончев, Николов 1932-1933, 396.). Друга изследователка - Л. Огненова, е склонна да види в тази аномалия по-скоро израз на синкретизъм между двете богини - Артемида и Атина (Огненова 1959, 92-93). В подкрепа на нейното мнение говори и едно посвещение от Филипи, адресирано към Диана Минервиа (Collart 1937, 396, 443).

Друг оброчен релеф (обр. 2) (Добруски 1907, 177-178, № 227, обр. 147), изобразяващ Атина сама, я представя в синкретизъм с още една гръцка богиня - Хера. За съжаление, този релеф не е добре запазен, но на него Атина лесно може да бъде идентифицира по детайлно изобразения горгонейон на гърдите, тъй като егидата с главата на горгоната Медуза е сред най-присъщите ѝ атрибути. В случая, необичайно е изобразяването на Атина забулена, характерно за матроналните богини и преди всичко - за Хера. Поради липсваща част от релефа, не може да се каже със сигурност кой от атрибутите на Атина е бил представен в незапазената ѝ дясна ръка. По всяка вероятност в нея тя е държала фиала, което я причислява към иконографския тип Атина Полиа (Demargne 1984, 1017-1018) - много често изобразявана без шлем и с фиала в дясната ръка, приемаща или правеща възлияние, докато в другата може да държи оръжие - щит или дълго копие, както е и в разглеждания случай. Имайки предвид воала, с който е забулена богинята, мога да бъда още по-категорична по отношение на фиалата в дясната ѝ ръка, понеже фиалата, както и булото, е атрибут, присъщ на Хера, в качеството ѝ на богиня-покровителка. В най-ранните прояви на култа Атина е била почитана и като богиня-майка, закриляща брака и даряваща плодородие както на хората, така и на природата (Séchan, Lévèque 1966, 342; Demargne 1984, 1018).

Обр. 2. Старозагорско. Оброчен релеф на Атина
Fig. 2. Stara Zagora region. A votive relief of Athena

Обр. 3. Стан, Шуменско. Оброчен релеф на Атина
Fig. 3. Stan, Shumen region. A votive relief of Athena

Още един релеф (обр. 3) (Дремсизова 1965, 16, № 22) представя Атина в иконографския тип Атина Полиа. На него тя е изобразена с кръгъл щит в лявата ръка и фиала - в дясната. Облечена е с дълъг препасан хитон, с егида на гърдите. За съжаление главата на богинята не е запазена.

Много интересен паметник (Велков 1963, 154) от най-югозападните части на тракийските земи представя Атина също в този синкретизиран аспект на богиня-войн (Промахос) и богиня-покровителка (Полиа) (обр. 4). Представена е в доста висок релеф, облечена в безръкавен, богато надиплен и препасан хитон, с пластично представена егида, с необичайно голяма глава на горгоната върху нея. Шлемът, носен от богинята, е с високо украшение, лицето ѝ е представено много детайлно, с почти портретни черти. Прави впечатле-

Обр. 4. Илинденци, Сандански. Оброчен релеф на Атина
Fig. 4. Ilindentsi, Sandanski region. A votive relief of Athena

ние несъразмерно голямата ѝ глава, което всъщност е характерна особеност и за портретите от надгробните стели по долината на Средна Струма (Dimitrov 1945-46). С дясната си ръка Атина се опира на дълго копие, а в лявата държи фиала с добре изявено умбо.

Иконографският тип Атина Партенос, водещ началото си от прочутата хризолефантинна статуя на Фидий от Партенона на Атинския акропол, е документиран в интересен оброчен релеф от югоизточните тракийски земи (обр. 5). Авторът, публикувал паметника (Добруски 1907, 177), погрешно го определя като иконографския тип на Атина Палада. В случая, обаче, става дума за варваризирано копие на Фидиевата Атина Партенос, известна покъсно и като Атина Никефорос, заради статуята на Ника, която богинята държи в дясната си ръка. Прави впечатление, че върху този релеф Атина е изобразена в къс хитон, което е необичайно за нея. Освен къс хитон, тя носи и дълъг химатион, чиито дипли се спускат зад гърба ѝ. Пластично изобразеният горгонейон покрива изцяло гърдите на богинята. Гребенът на шлема ѝ излиза извън рамката на релефа. В лявата си ръка тя държи дълго копие, а в дясната, свита в лакътя и сложена на изправен елипсовиден щит, опрян на земята - статуетка на Ника. Иконографският тип Партенос (=Никефорос) произлиза от типа Промахос, като богинята запазва пълното си въоръжение, но вече е изобразена в покой, с подпрени на земята оръжия, като се добавя нов атрибут - стаята на Ника в дясната ѝ ръка.

Обр. 5. Старозагорско. Оброчен релеф на Атина
Fig. 5. Stara Zagora region. A votive relief of Athena

Обр. 6. Монтана. Релеф на Атина
Fig. 6. Montana region. A relief of Athena

Последният паметник, изобразяващ Атина сама (обр. 6), привлече вниманието ми с необичайния за Мизия и Тракия иконографски тип на Атина Ергане (Герасимов 1961, 240-241). Това всъщност е единственият паметник от този род, открит в българските земи. На него Атина, със шлем и егида, е изобразена седнала на стол с високо облегало и пишеща със стило върху пергаментов свитък, чието руло придържа с лявата си ръка. Свитъкът, върху

който пише богинята, е положен върху двойно профилирана ара. Паралели на това изображение на Атина се откриват с някои атически амфори панатенейски тип, върху които Атина е изобразена права, пишеща със стило върху плочка, опряна на щита ѝ (Demargne 1984, № 616) и с един жертвеник, посветен на Юпитер, където богинята пише върху овален щит, опрян на коляното на левия ѝ крак, с който е стъпила върху кълбо (Nagy 1941, 363). Според П. Демарн, това е нетрадиционен тип на Атина Ергане - Покровителка на изкуствата и занаятите, представена по този начин като богиня на мъдростта и знанията. Изобразявайки я едновременно с въоръжение и перо в ръка, се прави опит да се представи богинята, която, според Платон, е едновременно φιλοπόλεμος τε καὶ φιλόσοφος, и в най-висша степен Θεονόη, т. е. - изразителка на божествената премъдрост (Demargne 1984, 1039). Този релеф също има посвещение, което не се свързва с изображението. Посвещението е адресирано към Diana Regina, от един вексиларий от Първи италийски легион, разположен в Монтана. По всяка вероятност, този паметник е от светилището на Диана и Аполон до Монтана (Велков, Огненова-Маринова, Божилова, Александров 1987).

Обр. 7. Шумен. Оброчен релеф на Атина и Зевс
Fig. 7. Shumen. A votive relief of Athena and Zeus

Втората група изображения на Атина, представящи я заедно с други божества, от своя страна, също би могла да се раздели на отделни подгрупи:

1. Атина и Зевс; 2. Атина и Хермес; 3. Атина, Зевс и Хера; 4. Атина, Хефест и Хермес; 5. Атина с всички олимпийски божества.

Първата подгрупа релефи, които като цяло са рядко срещани, е илюстрирана от един паметник (обр. 7), отличаващ се с прецизната си изработка (Огненова 1959, 90). На него Атина, представена вдясно от Зевс, е изобразена в иконографския тип Атина Промахос. Облечена е в дълъг, препасан безръкавен хитон с горгонейон на гърдите, държаща с лявата си ръка дълго копие, а с дясната е хванала опрян на земята кръгъл щит. Зевс е изобразен със скиптър в лявата ръка и с фиала в протегнатата над пламтящ жертвеник дясна ръка. Пред жертвеника е изобразен орел с разперени крила.

От всички свои деца Зевс е най-тясно свързан с Атина, връзка, подчертана много силно с акта на самото раждане на богинята, възпят от Хезиод (Theogonie, 896-900, 924-926), Пиндар (Olympiques, 7, 34-36), Омир (XXVIII Омиров химн) и много други поети и претворено в паметниците на архаиката и класическото гръцко изкуство (Cassamatis 1984, 1021-1023). Епитетът Ὀβριμοπάτρη (дъщеря на могъщ баща), който тя носи, подчертава още повече тази връзка между баща и дъщеря. Като дъщеря, родена само от баща, тя е преди всичко отражение на неговата същност, изразяваща се най-вече в божествената промисъл - μήτις (мъдрост, разум, ум, благоразумие) (Otto 1993, 68). Зевс и Атина много често са свързвани и в общ култ, най-вече в обществената и политическата област и като божествена двойка са почитани с епитетите Зевс Полиеус - Атина Полиас, Зевс Сотер - Атина Сотериа и т. н.

Противно на установеното мнение, че в култовите паметници от Мизия и Тракия Атина най-често се представя в триада със Зевс и Хера, при разглеждането на оброчните релефи се установява, че тя най-често е изобразявана с Хермес. Трудно би могла да се обясни тази връзка в култа, каквато явно е съществувала в тракийските земи, тъй като тя не намира сигурна подкрепа в гръцката митология и религия. В култовите паметници от гръко-римския свят те често са представяни заедно, но почти винаги в обкръжението и на други персонажи - богове и герои. Донякъде връзката между тях би могла да се обясни с общите им функции на божествени пратеници и водачи (предводите-

ли) на богове и смъртни. Така например Хермес отвежда Атина, заедно с Хера и Афродита при Парис; Атина и Хермес заедно съпровождат Херакъл при представянето му на Олимп - все епизоди, многократно изобразявани в паметниците на гръко-римското изкуство (Demargne 1984, 1025). В тракийските земи от предримската епоха култът към Хермес, е засвидетелстван от писмените (Херодот, V, 7) и нумизматичните данни (Герасимов 1955, 123), но подобно на култа към Атина и той не е получил истинско развитие. Според Херодот, „тракийските царе отделно от народа почитат Хермес повече от всички богове, кълнат се само в неговото име и изкарват от него своя произход" (Херодот, V, 7). Това сведение беше обстойно анализирано и коментирано от З. Го-

Обр. 8. Бутово, Великотърновско. Оброчен релеф на Атина и Хермес
Fig. 8. Butovo, Veliko Tarnovo region. A votive relief of Athena and Hermes

чева, която смята, че с името на Хермес Херодот е обозначил друго божество, свързано с тракийските религиозни представи, които той е свързал с познат на него и на читателите му гръцки бог (Гочева 1975, 150). По всяка вероятност, именно ролята на медиатор и различните функции, с които този местен върховен бог-покровител е наподобявал Хермес са накарали Херодот да го нарече така (Gočeva 1991, 59-166). Макар че някои автори, имайки предвид изображенията на Хермес върху монети и паметници на торевтиката го смятат за едно от най-почитаните божества в предримска Тракия, в крайна сметка се приема, че става въпрос за „тракийски превод на гръцко божество" (Маразов 1994, 136). Според мен, не мо-

Обр. 9. Перущица. Оброчен релеф на Атина и Хермес
Fig. 9. Perushtitsa. A votive relief of Athena and Hermes

гат по никакъв начин да се свържат изображенията на Хермес върху оброчните релефи с този „тракийски Хермес", защото става дума за друга епоха и за друга обществена и културна ситуация. По-скоро бих приела, че оброчните релефи, представящи Хермес и Атина, са посвещения от някои от многобройните източни преселници в долнодунавските провинции, или от местни елинизирани или романизирани жители. Много прецизната изработка на релефите, липсата на варваризиране на образите, също е в подкрепа на това предположение, но отсъствието на посветителни надписи не ми позволява да бъда по-категорична.

Релефите, представящи Атина и Хермес, се откриват и в Долна Мизия и в Тракия (Велков 1921, 206, № 5, обр. 215;Ončev 1953, 225-228, № 1, fig. 95; Мирчев 1951, 24, № 52, фиг. 52; Султов 1970; Султов 1977, 60, бел. 71; Младенова 1960, 183, бел. 23). В тези релефи мястото на Атина варира - тя е изобразявана ту вляво, ту вдясно от Хермес. Най-често е предствен иконографският тип Атина Промахос - в пълно бойно въоръжение (Султов 1970; Султов 1977, 66, бел. 66; Велков, 1921, 206, № 5) (обр. 8 и 9), но върху някои от образците се наблюдава смесване с типа Атина Полиа, при който в дясната си ръка, вместо оръжие, богинята държи фиала (обр. 10)[1]. Необходимо е да се подчер-

[1] *Оброчният релеф с изображения на Атина и Хермес е открит на нивото на кардото при археологическите разкопки на жилищен блок на ул. „Капитан Райчо", № 16 в Пловдив през 1974 г. Размерите му са: вис. 19,8 см; шир. долу 18,5 см, шир. горе 12,7 см, деб. 2,7 см. Съхранява се под инв. № 1546 в Античния фонд на Археологически музей - Пловдив. Изказвам своята благодарност на Елена Кесякова за предоставената ми възможност да публикувам този паметник.*

Обр. 10. Пловдив. Оброчен релеф на Атина и Хермес
Fig. 10. Plovdiv. A votive relief of Athena and Hermes

тае, че в оброчните релефи от Мизия и Тракия не се наблюдава чистият тип на Промахос, при който богинята се изобразява в движение, а негова разновидност, характерна за класическата и римската епоха (Demargne 1984, 1030-1031), при която Атина и въоръжението ѝ са в покой.

Редом до Атина, Хермес е представен в традиционната му гръко-римска иконография - гол, с наметната на раменете и преметната през левия лакът хламида, с кадуцей в лявата и кесия - в дясната ръка. Върху един от релефите (обр. 9) Хермес е протегнал дясната си ръка над пламтящ жертвеник (Велков 1921, 206).

Следващата подгрупа релефи, които са сред най-често срещаните, представят Атина в триада със Зевс и Хера (Добруски 1907, 172, фиг. 141; Дечев 1932/33, 384-385, обр. 134; Райков 1950, 266-267, обр. 211; Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1992, 27-30, № 12). Те се свързват с почитането на Капитолийската троица, чиито култ е засвидетелстван и по епиграфски и нумизматични данни от големите градски центрове в двете провинции и преди всичко в Никополис ад Иструм (Гочева 1984, 88). Епиграфските паметници доказват официалния характер на култа и връзката му с императорския култ, като част от тях ясно свидетелстват за неговия малоазийски аспект.

Обр. 11. Търговищко. Оброчен релеф на Атина, Зевс и Хера
Fig. 11. Targovishte. A votive relief of Athena, Zeus and Hera

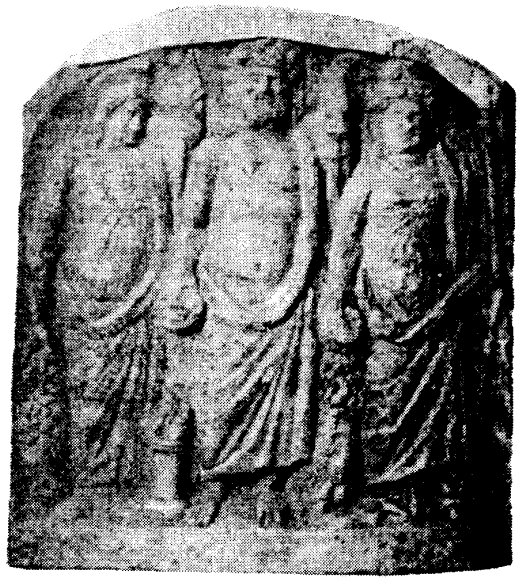

Обр. 12. Бащино, Старозагорско. Оброчен релеф на Атина, Зевс и Хера
Fig. 12. Bashtino, Stara Zagora region. A votive relief of Athena, Zeus and Hera

В оброчните релефи, представящи Атина заедно със Зевс и Хера (обр. 11-13), богинята отново е изобразена предимно в иконографския тип Промахос - в неговия късен вариант (в покой). Зевс и Хера са представени в тяхната традиционна гръко-римска иконография и с характерните им атрибути - скиптър, фиала, орел. Прави впечатление, че в случаите, когато върху релефа са представени жертвеници (Райков 1950, 266-267, обр. 211; Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1992, 27-30, № 12) (обр. 12 и 13), те никога не са до изображението на Атина, а до Зевс и Хера, кое-

Обр. 13. Нове. Оброчен релеф на Атина, Зевс и Хера
Fig. 13. Novae. A votive relief of Athena, Zeus and Hera

то изтъква тяхното върховенство в култа.

Особен интерес предизвиква един релеф (обр. 13), открит в Нове (Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1992, 27-30, № 12), на който Зевс е изобразен с портретните черти на император Септимий Север. Този факт още веднъж подчертава връзката на култа към Капитолийската троица с този към императора.

За първостепенната роля на Зевс и Хера в релефите на Капитолийската троица красноречиво свидетелства оброчен релеф (Дечев 1932-33, 384-385, обр. 134), на който фигурата на Атина е изобразена със значително по-малки размери от тези на другите две божества.

Засега само един оброчен релеф (обр. 14) (Кацаров 1921, 149-151, № 2) от българските земи илюстрира добре засвидетелстваната в гръцката митология и религия връзка на Атина с Хефест (бога на огъня и занаятите). На него по всяка вероятност е представена работилницата на бога-ковач. Вляво на релефа е изобразен Хефест, обърнат надясно, леко разкрачен, с присвит ляв и опънат и изглеждащ покъс десен крак, с което по всяка вероятност се загатва недостатъка му. Той е с брада и шапка (pilos) на главата, облечен в работна дреха (ексомида), оставяща гърдите му открити. С вдигнатата си дясна ръка замахва с чук, а с лявата придържа някакъв предмет върху наковалнята. Вдясно от него е изобразена Атина с шлем, облечена в дълъг, препасан безръкавен хитон и егида на гърдите. С лявата си ръка тя се опира на дълго копие, а в дясната държи фиала над наковалнята. Смятам, че в случая каменоделецът е имал предвид иконографския тип Атина Ергане (Покровителка на занятите), или Атина Хефестиа, макар че я изобразил вместо с вретено и хурка, с атрибутите на Промахос и Полиа. Под епитета Хефестиа Атина е била почитана заедно с Хефест, с когото са били приемани за покровители на занаятите, като Атина е имала по-широк домен, включващ и изкуствата. В този аспект двамата заедно са били почитани в Хефестиона до Атинската агора, известен повече като Тезейон, поради изобразените подвизи на Тезей, включени в неговата украса. Като Атина Ергане или Атина Хефестиа, богинята е била почитана като покровителка на грънчарите, ковачите и тъкачите, но винаги е изобразявана въоръжена, което в известна степен е пародоксално - една богиня-войн да се почита като покровителка на мирни дейности (Demargne 1984, 1019). Известни са изображения върху керамични съдове на ковашки работилници, по чиито стени са окачени глави на Атина Хефестиа и Хефест, с цел да осигуряват закрилата над ковачницата (Demargne 1984, № 41).

Връзката на Атина и Хефест в култа е изключително интересна, тъй като се основава на коренно различни причини. В качеството си на бог-ковач Хефест разтваря с брадвата си гла-

Обр. 14. Колена, Старозагорско. Оброчен релеф на Атина, Хефест и Хермес
Fig. 14. Kolena, Stara Zagora region. A votive relief of Athena, Hephaestus and Hermes

вата на Зевс, за да се роди оттам Атина в пълно бойно снаряжение. Пак Хефест е този, който в неудържимото си желание се опитва да изнасили Атина, и резултат на това желание е оплождането на Гея и раждането на Ерихтониос, когото Атина отглежда като свой син - всичко това разказано от Хезиод (Theogonie,

896-900, 924-26), Пиндар (Olympiques, 7, 34-36) и Омир (XXVIII Омиров химн). Това обяснява и присъствието на олтар на Хефест в Ерехтейона на Атинския акропол.

По-слабо познат вариант на мита (Graves 1988, 84) обяснява неразумното държание на Хефест с лошата шега, която си направил с него Хермес (в друга версия шегаджията е Посейдон). По време на Троянската война Атина отишла при Хефест, славещ се като ковач-вълшебник, за да поиска да изкове и за нея специално оръжие с вълшебни свойства. Съгласявайки се, той не искал да приеме никакво заплащане, казвайки, че ще го направи от любов към нея. Един ден, научавайки, че Атина ще посети работилницата на Хефест, за да види как върви изработката на оръжието ѝ, Хермес избързал напред и предупредил Хефест, че Атина идва да го види, като му казал, че тя изгаряла от любов към него и че той, като пратеник на Зевс, му носи неговото благоволение в това отношение. Плод на тази шега е останалата част на историята, довеждаща до раждането на Ерихтониос.

Позволих си да разкажа този малко познат вариант на мита, оневиняващ Хефест в известна степен, защото в разглеждания оброчен релеф, присъстват и тримата участници в тази история - Хефест, Атина и Хермес. Шегаджията Хермес, почитан и като бог на лъжците, е изобразен на релефа вдясно от Атина. Представен е в традиционната му иконография - гол, наметнат само с хламида, с петасос на главата, с кадуцей в лявата и кесия в дясната ръка. До него вляво е коленичил овенът, свещеното му животно. Като цяло, релефът е доста посредствено изработен и фигурите изглеждат леко гротескни, каквато всъщност е и току-що разказаната история.

В заключение, може да се каже, че оброчните релефи от Мизия и Тракия представят Атина в най-често срещаните ѝ иконографски типове, водещи началото си още от архаичната епоха и намерили своето развитие през класическата, елинистическата и римската епоха. Това са иконографските типове на Атина Палада, Атина Промахос, Атина Полиа, Атина Ергане и Атина Партенос (известна в повечето случаи като Атина Никефорос) (Demargne 1984, 955-1044). През римската епоха, от която датират оброчните релефи, предмет на настоящото изследване, носители на култа към Атина в тракийските земи са предимно многобройните заселници, най-вече тези с източен (малоазийски) произход, както и римските легиони, настанени в новооснованите провинции Долна Мизия и Тракия.

В настоящото изложение бяха разгледани само част от оброчните паметници, свързани с култа към Атина, които са най-характерни и допринасят за установяването на иконографските особености на нейните изображения в Мизия и Тракия. Друга немалка част паметници, каквито са статуарните изображения, произведенията на дребната пластика и монетите, предмет на други мои изследвания (Дончева 2002a; 2002b), свидетелстват, че култът към Атина съвсем не е бил сред слабо разпространените в Мизия и Тракия.

Цитирана литература:

Велков 1921: И. Велков. Антични паметници из България. - Годишник на Народния музей за 1921, 198-216.

Велков 1963: В. Велков. Един античен град в долината на Средна Струма. - Известия на Археологическия институт, 26, 1963, 141-156.

Велков, Огненова-Маринова, Божилова, Александров, 1987: В. Велков, Л. Оненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров. Монтана, 1. София, 1987.

Герасимов 1955: Т. Герасимов. Декадрахма на тракийското племе дерони. - Известия на Археологическия институт, 20, 1955, 576-578.

Герасимов 1961: Т. Герасимов. Принос към античната археология на България. - Известия на Археологическия институт, 24, 1961, 235-243.

Гочева 1975: З. Гочева. Боги фракийцев и скифов по сведениям Геродота. - В: Фракo-скифские культурные связи (= Studia Thracica, 1). София, 1975, 142-154.

Гочева 1984: З. Гочева. Религиозният живот на Никополис ад Иструм. - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 87-92.

Гочева 1993: З. Гочева. Атина. - В: Кратка енциклопедия Тракийска древност. София, 1993, 29-30.

Данов 1998: Х. Данов. Тракийско изворознание. В. Търново, 1998.

Дечев 1932-33: Д. Дечев. Светилището в Чокльовското блато. - Известия на Археологическия институт, 7, 1932-1933, 383-386.

Добруски 1901: В. Добруски. Материали по археологията на България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 18, 1901, 704-812.

Добруски 1907: В. Добруски. Надписи и фигу-

ални паметници на култа на Зевса, Хера, Палада Атина и други божества. - Археологически известия на Народния музей, 1, 1907, 151-180.

Дончева 2002a: И. Дончева. Култът към Атина в Никополис ад Иструм. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. д-р Димитър Овчаров. В. Търново, 2002 (под печат).

Дончева 2002b: И. Дончева. Атина в мраморната и бронзовата пластика от тракийските земи. - Юбилеен сборник в чест на проф. д-р Любен Прашков. В. Търново, 2002 (под печат).

Дремсизова 1965: Ц. Дремсизова. Оброчни плочки и статуйки от Коларовградския музей. - Известия на Народния музей-Коларовград, 3, 1965, 11-25.

Кацаров 1921: Г. Кацаров. Антични паметници из България. - Годишник на Народния музей за 1921 г., 147-151.

Маразов 1994: И. Маразов. Митология на траките. София, 1994.

Мирчев 1951: М. Мирчев. Антични паметници от град Варна и Варненско. - Известия на Варненското археологическо дружество, 8, 1951, 113-117.

Младенова 1960: Я. Младенова. Оброчни паметници от Пловдив. - Годишник на Народния археологически музей Пловдив, 4, 1960, 181-183.

Овчаров 1966: Д. Овчаров. Паметници на бронзовата пластика от римската епоха. - Археология, 1966, 3, 39-44.

Огненова 1959: Л. Огненова. Нови аспекти на Бендида върху паметници от Тракия. - Известия на Археологическия институт, 22, 1959, 81-93.

Попов 1989: Д. Попов. Залмоксис. Религия и общество на траките. София, 1989.

Райков 1950: Х. Райков. Нови антични паметници в музея на Дружество „Августа Траяна" в Стара Загора. - Известия на Археологическия институт, 17, 1950, 265-267.

Султов 1970: Б. Султов. Антични находки в Долна Мизия (албум). София, 1970.

Султов 1977: Б. Султов. Антични култове, светилища и храмове в Павликенския край. - В: Павликени и Павликенския край. София, 1977, 12-62.

Тодоров 1933: Я. Тодоров. Тракийските царе. - Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 29, 1933, 1-80.

Тодоров 1928: Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928.

Фол 1975: А. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София, 1975.

Фол 1990: А. Фол. Политика и култура в древна Тракия. София, 1990.

Фол, Венедиков, Маразов, Попов 1981: А. Фол, И. Венедиков, И. Маразов, Д. Попов. Тракийски легенди. София, 1981.

Цончев, Николов 1932-33: Д. Цончев, Т. Николов. Новооткрити старини от Търновския музей. - Известия на Археологическия институт, 7, 1932-1933, 393-396.

Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1992: V. Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz. Inscriptions latines de Novae. Poznan, 1992.

Cassamatis 1984: H. Cassamatis. Naissace d'Athéna. - In: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, II, 1. Zürich-München, 1984, 1021-1023.

Collart 1937: P. Collart. Philippes villes de Macédonie. Paris, 1937.

Ončev 1953: D.Ončev. Nymphe κουροτρόφος. - Archäologisches Beiblatt, 40, 1953, 225-228.

Demargne 1984: P. Demargne. Athéna. - Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, II, 1, Zürich-München, 1984, 955-1044.

Dimitrov 1945-46: D. P. Dimitrov. Les stèles funéraires en forme de médaillon dans la vallée de la Strouma moyenne à l'époque romaine. - Годишник на Софийския университет, Историко-Филологически факултет, 42, 1945-1946.

Gočeva 1991: Z. Gočeva. Le culte d'Hermès en Thrace et le témoignage d'Hérodote V, 7. - Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité. MAFRA, 103, 1, 1991, 159-166.

Graves 1988: R. Graves. Les mythes grecs. Paris, 1988.

Kazarow 1936: G. Kazarow. Thrakische Religion. - In: Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, VI, A. Stuttgart, 1936, 472-551.

Mihailov 1958: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, 2. Serdicae, 1958.

Nagy 1941: T. Nagy. Romai këmlekek transquincum területeröl (Magyar Förvaros), 1941.

Otto 1993: W. Otto. Les dieux de la Grèce. Paris, 1993.

Penkova 1984: E. Penkova. Athéna (in Moesia, Thracia). - In: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, II, 1. Zürich-München, 1984, 1049-1050.

Picard 1984: G. Ch. Picard. Minerva. - In: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, II, 1. Zürich-München, 1984, 1074-1110.

Séchan, Lévèque 1966: L. Séchan, P. Lévèque. Les grandes divinités de la Grèce. Paris, 1966.

Iconographic Features of Athena's Images on Votive Reliefs from Moesia and Thracia

Ivanka Doncheva

The current opinion in Bulgarian historiography is that the cult of Athena was not very popular in Thrace. This is about to change because of the gradual accumulation of various types of material remains - epigraphic, archaeological and numismatic.

The votive reliefs from the Roman period are the subject of this study. The followers of the cult of Athena in Thrace were mainly the many colonists, especially those of eastern origin, as well as those from the Roman legions who settled in the newly established provinces of Moesia Inferior and Thracia.

Generally speaking Athena's images on votive reliefs from Moesia and Thracia can be divided into two main groups: I.Athena alone; II. Athena with other deities.

The monuments from the first group (Fig. 1b) illustrate a good knowledge of the Greek and Roman iconography of the goddess. The most popular iconographic type among them is Athena Promachos (Figs. 1 and 4) and in some cases there is contamination with the attributes of Athena Poleia (Figs. 2 and 3). When depicted as Promachos, the goddess has the attributes of a warrior - helmet, aegis, spear and shield. When depicted as Athena Poleia, she holds a fiala in one hand instead of a spear (Figs. 2 and 3). In addition to the two mentioned iconographic types Promachos and Poleia, there are two more known in Thrace - Athena Nikephoros (Fig. 5) and Athena Erganae (Fig. 6).

The second group of Athena's images, represents the goddess together with other deities, and can also be further divided into several subgroups:

1. Athena and Zeus (Fig. 7); 2. Athena and Hermes (Figs. 8-10); Athena, Zeus and Hera (Figs. 11-13); Athena, Hephaestus and Hermes (Fig. 14).

In contrast to the broadly accepted opinion that the most frequent representation of Athena on cult monuments in Bulgaria is the triad with Zeus and Hera, a more detailed study of the votive reliefs reveals that the goddess is most often represented together with Hermes (Figs. 8, 9 and 10). The reliefs on which Athena is depicted together with Zeus and Hera (Figs. 11-13) are related to the worship of the Capitoline triad, a cult evidenced not only in the above mentioned votive reliefs but also on epigraphic and numismatic data coming from major urban centers in the two provinces and mainly from Nikopolis ad Istrum. The epigraphic monuments show the official character of the cult and its relation to the cult of the Emperor.

The review of Athena's images on Thracian votive reliefs from Moesia and Thracia illustrates the goddess in her most popular iconographic types, established as early as the Archaic period and developed later during the Classical, Hellenistic and Roman periods.

Още веднъж за датировката на Sylloge³, 656

Методи Манов

Преди около 120 години на западното крайбрежие на Турция, при малкото селце Севри Хисар - югозападно от Смирна, е бил открит твърде интересен епиграфски паметник. Той представлява втори екземпляр-препис от декрет на Абдера, който е бил поставен в Теос. Размерите на паметника са: височина - 1,95 м; ширина - 75 (?) см; дебелина - 30 см. Надписът е публикуван и коментиран многократно, поради което не е необходимо тук да бъдат изброявани всички негови публикации, ще посоча само най-важните: Potier - Hauvette-Besnault 1880, 47-59; Sylloge³, 656; IGRR IV, 1558; Robert 1935, 508-513. Същият надпис е подробно коментиран и от Г. Чиранки (Chiranky 1982, 461-481, note 55), който е посочил всички публикации, предхождащи неговата.

Цел на настоящата работа е да се изясни точната датировка на паметника и с това той да получи своето място в историята на Тракия.

Текстът е следният:

Ὁ δῆμος ὁ Αβ[δηριτῶν]

Ἀμύμο-
να Ἐπι-
κούρου.

Μεγάθυ-
μον Ἀθη-
ναίου.

Ἐπειδὴ χρείας τῶι δήμ[ωι γενο]μένης πρεσβείας εἰς
Ῥώμην ὑπὲρ τῆς πατρίο[υ χώρας] περὶ ἧς ἐπιδοὺς ἀξίω-
μα βασιλεὺς Θρᾳκῶν Κοτ[υς τῆι συ]γκλήτωι διά τε τοῦ υἱοῦ
αὐτοῦ καὶ τῶν ἀμ'ἐκείν[ωι ἐξ]αποσταλέντων ὑπ' [αὐ-
τοῦ πρεσβευτῶν ἤτειτ[ο τὴν π]άτριον ἡμῶν χώραν,
αἱρεθέντες πρεσβευτα[ὶ ὑπὸ το]ῦ δήμου τοῦ Τηίων Ἀμύ-
μων τε Ἐπικούρου καὶ Μ[εγάθυμ]ος Ἀθηναίου, ἄνδρες
καλοὶ καὶ αγαθοὶ καὶ ἄξ[ιοι σφετέρ?]ας πατρίδος καὶ εὔνοι
τῶι ἡμετέρωι δήμωι ὄ[ντες, τὴ]ν πᾶσαν σπουδήν τε καὶ
φιλοτιμίαν εἰσήνεγκαν, [προθυμ]ίας οὐδὲν ἐλλείπον-
τες· ἔν τε γὰρ ταῖς συνεδ[ρίαις τ]αῖς γενομέναις ὑπὲρ τῆς
χώρας πᾶσαν ἐπίνοιαν π[αρέσχ]οντο χάριν τοῦ μηθὲν π[α-
ραλειφθῆναι τῶν δυναμ[ένων ἐπα]νορθῶσαι τὰ πράγματα, ἀ-
ρίστην ἅμα καὶ σωτήριον [περὶ τῶ]ν ἀπορουμένων ἀεὶ προ-
τιθέντες γνώμην· εἰς τε [Ῥώμην π]ρεσβεύσαντες ὑπὲρ τοῦ
δήμου ψυχικὴν ἅμα καὶ σω[ματικὴν] ὑπέμειναν (κ)α(κ)οπαθίαν,
ἐντυγχάνοντες μὲν τοῖ[ς πρώτοι]ς Ῥωμαίων καὶ ἐξομηρευ-
όμενοι διὰ τῆς καθ' ἡμέρα[ν προσκυν]ήσεως, καταστησάμε-
νοι δὲ τοὺς πάτρωνας τῆς [πατρί]δος εἰς τὴν ὑπὲρ τοῦ ἡμε-
τέρου δήμου βοήθειαν, τ[οὺς δὲ προ]νοουμένους τοῦ ἀντιδίκου
ἡμῶν καὶ προστατοῦνται[ς διὰ τῆς τ]ῶν πραγμάτων παραθέσει-
ώς τε καὶ τῆς καθ'ἡμέρα[ν γενομέν]ης ἐφοδείας ἐπὶ τῶν ἀτρε[ί-
ων ἐφιλοποιοῦντο· περὶ δ[ὴ τούτων ἔ]δοξεν τῆι βουλῆι καὶ τῶι δή-
μωι τῶι Ἀβδηριτῶν ἐπαιν[έσαι το]ὺς προγεγραμμένους ἄν-
δρας καὶ καλεῖσθαι εἰς προ[εδρίαν κατ'] ἐνιαυτὸν Διονυσίων τῶι ἀ-
γῶνι, ἕως ἂν ζῶσιν, καὶ σ[τεφανοῦσ]θαι χρυσῶι στεφάνωι ἐν ἀγ[ῶνι,
τὴν ἀναγγελίαν ποιουμέν[ου τοῦ] κήρυκος διότι ὁ δῆμος στε-
φανοῖ χρυσῶι στεφάνωι Ἀ[μύμονα Ἐ]πικούρου Τήιον ἀρετῆς ἕνε-
κεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς ἑα[υτὸν, Μεγ]άθυμον Ἀθηναίου Τήιον χρυ-
σῶι στεφάνωι ἀρετῆς ἕνε[κεν καὶ εὐν]οίας τῆς εἰς ἑαυτόν· οἱ δὲ νο-

μοφύλακες οἱ ἐπὶ ἱερέως Η[..... ἀν]αγραψάτωσαν τόδε τὸ ψήφισμα εἰς στήλην λευκοῦ λίθ[ου καὶ ἀναθέ]τωσαν ἐν τῶι ἐπιφανεστάτωι τόπωι τῆς ἀγορᾶς, ἵνα [πάντες γ]ινώσκωσιν τὴν τοῦ δήμου προθυμίαν, ἣν ἔχει πρὸς τ[οὺς καλοὺς] καὶ ἀγαθοὺς [τῶν] ἀν[δρῶν. καὶ ἐλέσθωσαν οἱ νομοφύλακ[ες πρεσβε]υτὰς δύο πρὸς Τηΐους, οἵτ[ιν]ες ἀποδημήσαντες εἰς Τέ[ων καὶ δό]ντες τόδε τὸ ψήφισμα παρακαλέσουσιν Τηΐους προσαγγ[εῖλαι τὰς ἐ]ψηφισμένας ὑπο τοῦ δήμου ἡμῶν τοῖς πολίταις αὐτῶν [τιμάς καὶ σ]υγχωρῆσαι τοῖς πρεσβε[υταῖς] στῆσαι στήλην λευκοῦ λίθ[ου ἐν τῶι ἐ]πιφανεστάτωι τόπωι, ἐν [ἧι] ἀναγραφήσεται τόδε τὸ ψή[φισμα· τὸ δ]ὲ γενόμενον ἀνάλωμα ἐπί τε τὴν στήλην καὶ ἐπὶ ἀναγ[ραφὴν] τοῦ ψηφίσματος ἀπο[λογισά]μενοι τῆι πόλει οἱ πρεσβε[υταί, ὅπω]ς ἀμείβωνται, κομι[ζόντων] ἀπο τῆς τραπέζης, θεμέν[ων αὐτοῖς] τὸ διπλάσιον τῶν νομοφυλάκων ἀπὸ τῶν εἰς τὰς πρεσβ[είας. τὸ δὲ] ψήφισμα τόδε εἶναι εἰς εὐχαριστίαν τοῦ δήμου. ε[ἰρέθησα]ν πρεσβευταὶ Ἡρακλεί-
δης Ἀλκίφρονος, Ἀλκ[ίφρων Δη]μητρίου.

В ред 17-18 възприемам за по-правилна възстановката на Л. Робер (Robert 1935, 509) - ἀρίστην, а не думата ἀρατὴν, представена от първите издатели на надписа, както и другите му корекции.

Превод:

„Народът на Абдера - в чест на Амюмон, син на Епикур и Мегатим, син на Атеней.

Тъй като възникна необходимост за народа (на Абдера) да бъдат изпратени пратеници в Рим относно отечествената хора (земя), за която предяви претенции царят на траките Котис пред римския Сенат чрез сина си и изпратените заедно с него пратеници (от Котис), като (той - Котис) поиска нашата отечествена земя.

Затова бяха избрани за пратеници от народа на Теос - Амюмон, син на Епикур и Мегатим, син на Атеней, добри и доблестни мъже, достойни за родината си и добронамерени спрямо нашия народ, на които подобаваше да вложат цялото си старание и желание, без да им липсва готовност.

Защото на проведените заседания относно хората (земята на Абдера) насочиха цялото си внимание, за да не бъде пропусната нито една възможност за оправяне на проблемите, едновременно с това предлагайки непрекъснато най-доброто спасително решение на спорните въпроси. И изпратени в Рим, понесоха заради народа и психически, и телесни несгоди, а като се срещаха с първенците на Рим и печелеха (ги спечелваха за своята кауза) чрез ежедневното оказване на почести , приканиха патроните на родината си (т. е. на Теос) да окажат помощ по проблема на нашия народ (т. е. на Абдера); а към тези, които се бяха застъпили за нашия противник и го защитаваха при излагането на ситуацията и чрез ежедневното осигуряване на достъп до Атриума (залите на Сената), проявиха добронамерено отношение.

Заради тези именно действия, съветът и народното събрание на Абдера решиха да бъдат изказани хвалебствия на горепосочените мъже и да бъдат канени в ложите ежегодно по време на Дионисиевите игри - докато са живи; да бъдат увенчани със златни венци по време на игрите, като глашатаят направи съобщение, че народът (на Абдера) увенчава със златен венец Амюмон, син на Епикур, и Мегатим, син на Атеней - и двамата - жители на Теос, заради проявената им храброст и добронамереност спрямо него (народа на Абдера).

А номофилаксите по времето на жреца Хе... да напишат това решение върху мраморна плоча и да я поставят на най-видното място на агората, за да узнаят всички за благоразположението на народа, което той проявява спрямо добрите и доблестните мъже.

Освен това номофилаксите да изберат двама пратеници за Теос, които като се отправят към Теос и като предадат това същото решение, да подканят теосците да съобщят за провъзгласените почести към техните граждани от страна на нашия народ и заедно с пратениците да поставят мраморна плоча на най-видното място, върху която да се напише същото това решение.

А за разходите, извършени за стелата и за написването на декрета, пратениците да дадат отчет (за тях) пред града, за да им ги изплатят, набавяйки ги от касата, при положение, че но-

мофилаксите са им дали двойно повече - от фонда, предвиден за пратеничества. Този същият декрет да бъде за благодарност на народа (на Абдера). За пратеници (от Абдера) бяха избрани Хераклид, син на Алкифрон и Алкифрон, син на Деметрий."

Досега надписът е датиран от повечето му издатели в годините между 168 и 166 пр. Хр. Само Б. Ленк (Lenk 1936, 438; 440), М. Ростовцев (Rostovtzeff 1941, 762; 766) и Г. Чиранки смятат, че той не е с много сигурна датировка и трябва да се свърже с тракийски владетел на име Котис, чиято политическа активност се датира около 100 г. пр. Хр. и е бил приятелски настроен спрямо Рим (Chiranky 1982, 472).

Неотдавна в съвременната българска историография беше направен опит да се възприеме по-късната датировка на този епиграфски паметник, предложена от Г. Чиранки (Тачева 1987, 79), въпреки че по-ранната датировка беше вече приета от учените (Фол 1975, 121). През 1992 г. Ю. Кабакчиев оспори късната датировка на разглеждания паметник и прие отново по-ранната (Кабакчиев 1992, 129), без да коментира самия текст на надписа и без да представя подробна аргументация за мнението си. Ето защо считам, че е необходимо по-детайлно запознаване на читателите както с оригиналния старогръцки текст на надписа, така и с публикувания за първи път негов превод на български език.

Разглежданият тук надпис е вторият екземпляр от декрет на Абдера, който е бил изпратен в Теос. Стелата е издигната от народа на Абдера и декретът е в чест на двама граждани на Теос - Амюмон, син на Епикур и Мегатим, син на Атеней, изпратени в Рим със специалната задача да защитават там интересите на Абдера. Градът бил застрашен от предявените претенции от страна на тракийски владетел с име Котис, който поискал да упражнява контрол над земите, разположени в непосредствена близост до Абдера, считани от жителите на града за нейни собствени изконни територии. Впрочем мнозина от първите издатели на този интересен декрет не са обърнали внимание, че спорът е бил именно за хората (хинтерланда) на Абдера, поради което те неправилно са интерпретирали ситуацията, че тракийският владетел с царска титла Котис е искал да владее самия град. Този пропуск е поправен и коментиран най-подробно още от Л. Робер (Robert 1935, 510-511). Двамата жители на Теос - Амюмон и Мегатим, са отпътували за Рим, където са се срещнали с управниците на републиката и са убедили техните собствени патрони, т. е. покровителите на Теос, да окажат помощ на народа на Абдера. Поради тази си именно мисия, двамата граждани на Теос са били удостоени със специални почести от народа на Абдера. Но един от най-интересните факти в доста дългия текст на надписа е, че въпреки пространно прокламираната благородна мисия на двамата теосци, изведнъж декретът свършва без да става ясно какво е било решението на Рим. Този факт е изтълкуван правилно от Л. Робер (Robert 1935, 513), а по-късно и от Е. Кондураки (Condurachi 1970, 585) които смятат, че премълчаният резултат от мисията би трябвало да означава, че решението в спора между Котис и Абдера е било в полза на тракийския владетел.

Добре аргументираната на пръв поглед теза на Г. Чиранки, че този надпис не може да се свърже с одриския владетел Котис (ок. 184/183 - 167/166 г. пр. Хр.), съюзник на последния македонски цар Персей (179-168 г. пр. Хр.), всъщност може да претърпи ревизия. Г. Чиранки твърди, че царят Котис в този декрет е един по-късен Котис, чиято политическа активност и добро отношение към Рим се датират около 100 г. пр. Хр., като се предполага, че той е от сапейски произход (Chiranky 1982, 480). Като основен довод в това свое твърдение Чиранки използва наблюденията си върху евентуалния географски обхват на владенията на Котис, които според него трябвало да обхващат земите около долното течение на Марица и на Тунджа, ако той е бил одриски цар. По този начин същинските владения на Котис били твърде отдалечени от хората на Абдера и на практика били по-близо до Енос. Общо погледнато в тези разсъждения на Г. Чиранки има известна логика. Но днес ние на практика не знаем кои точно земи е владеел съюзникът на Персей. Чиранки правилно е отбелязал, че все пак сред градовете, свързани с одриското присъствие и политическа активност, Полибий е споменал Филипополис. Но според него въпреки че по права линия Филипополис е близо до Абдера, все пак между тях стояли трудно проходими планини (Chiranky 1982, 473).

Тук може доста да се поспори доколко източният дял на Родопите е трудно проходим. По отношение на твърдението, че земите на Абдера били твърде отдалечени от основните територии на Котис, съюзника на Персей, наистина може да се мисли, че е по-логично в този надпис да става въпрос за един сапейски владетел с името Котис, който е известен с това, че разубедил Еуфанес, син на Ексекест, да не вдига антиримско въстание в Македония.

Събитието се датира около 101/100 г. пр. Хр. или в годините между 93 и 87 пр. Хр. (Diod. 37 5a). Така този предводител на сапеите си спечелил симпатиите на Рим (Chiranky 1982, 480). Освен това действително земите около Абдера са част от изконните територии на сапеите.

В тази връзка обаче бих изтъкнал няколко факта: Котис, съюзникът на Персей, прекосява земите на северното Егейско крайбрежие общо най-малко четири пъти в двете посоки - отправяйки се към Македония и Тесалия в помощ на Персей. Първият път е в 171 г. пр. Хр., когато след успешната битка при Калиник в Тесалия, е бил принуден да се върне в земите си, тъй като римската дипломация е успяла да сътвори един необходим й конфликт на Аутлесбис, предводителя на кените, подпомогнат от стратега на Евмен II (197-160 г. пр. Хр.) в Тракийския Херсонес - Корагос - срещу същия този Котис (Chiranky 1982, 463; Тачева 1987, 56). През 168 г. Котис отново е трябвало да прекоси земите по северното Егейско крайбрежие заедно с войските си на път за Македония - този път за злощастната битка при Пидна, в която бил пленен и собственият му син Битюс. След известното пратеничество в Рим, Котис успял да спечели благоразположението на римляните и да освободи от плен сина си Битюс дори без откуп (Polyb. 30. 17; Liv. 45. 42. 6-12; Chiranky 1982, 462; Тачева 1987, 56). Тук не трябва да се забравя, че като повод за III Македонска война е била използвана войната на Персей срещу неговия съсед - сапейския владетел Аулупорис (Абруполис)[1]. Както вече е отбелязано, не е ясна точната граница между владенията на Аулупорис и владенията на одриския цар Котис (Тачева 1987, 55). От хода на събитията се разбира, че те са били врагове, като съдбата на сапейските владения след края на III Македонска война също не е известна (Тачева 1987, 55). В тази връзка може да се предполага, че одриският владетел Котис е съзрял в участието си във войната на страната на Персей една великолепна възможност за разширяване териториалния обхват на царството си в западна посока. Вероятно още в началната фаза на войната Аулупорис (Абруполис) е бил неутрализиран, а всичките му земи, т. е. земите на сапеите между Места и Марица по северното егейско крайбрежие, са били присъединени към царството на одриския владетел Котис (ср. Фол 1975, 121; ср. Кабакчиев 2000, 128-129).

Ако ситуацията се е развила по този начин, то тогава няма нужда да се търси голяма отдаленост на хинтерланда на Абдера от царството на Котис. Най-вероятната причина за териториалните му претенции към хората на Абдера е един опит на Котис да възстанови статуквото от началото на III Македонска война, когато тези територии вероятно са били присъединени към царството му с помощта на Персей. Може би именно пренебрегваните досега подобни хипотези за тези обстоятелства - т. е. за възможността в този момент земите на сапеите да са били погълнати от царството на одриския цар Котис - не са позволили на някои автори, в това число и Чиранки, да определят споменатия цар Котис като съюзника на Персей.

Г. Чиранки твърди също, че от текста на надписа не може да се разбере кой е синът на царя Котис, тъй като е посочен анонимно (Chiranky 1982, 472). Наистина, синът на Котис не е споменат поименно, а само е обяснено, че той е предвождал делегация, защитаваща претенциите на тракийския владетел. А на кого би могъл да разчита Котис в този деликатен момент - дали не именно на своя син Битюс, който вече е бил пленник в Рим, поради което е и достатъчно известен там, освободен преди това доста великодушно от римляните. Очевидно царят Котис е залагал на сигурна фигура, преследвайки своите интереси и избирайки най-подходящия момент и човек, които биха могли да постигнат пред римляните желаното решение в негова полза.

Ето защо най-логично е да се приеме, че анонимно споменатият в надписа син на Котис е точно Битюс. Той вече е знаел отлично пътя към Рим и политическата атмосфера в този град. Защото след еуфорията от победата над Македонското царство, в Рим надделявал прагматизмът и била осъзната необходимостта от сигурен и лоялен съюзник на Балканския полуостров, какъвто в дадения момент се е оказал единствено тракийският владетел Котис (Chiranky 1982, 470). Тези нови тежнения в римската политика очевидно са изиграли роля за положителното решение на спора в полза на Котис.

Г. Чиранки задава въпрос защо е било необходимо Абдера да търси пратеници от своята метрополия Теос, които да се застъпят пред Рим за нейните интереси, а не е избрала собствени граждани, както е сторила това при нападението и опустошаването на града в 170 г. пр. Хр. от претора Луций Хортензий (Chiranky 1982, 473; Манов 2000, под печат).

[1] *Известен с неправилно предаденото му у античните автори име като Абруполис - срв. аналогия с предаването на името Раскупорис като Раскуполис (Detschew 1976², s.v.)*

Известно е, че след това пратеничество управниците в Рим са решили да прекратят военните действия срещу града и да обявят неговата свобода. Очевидно Абдера е била в съюзни или по-точно в субординатни отношения с Персей, щом римляните са я нападнали и са успели да я превземат в 170 г. пр. Хр.

Изглежда, че жителите на Абдера не са били сигурни предварително в изхода от новосъздалата се ситуация при предявените претенции на одриския цар Котис през 167/166 г. пр. Хр. и не са могли да разчитат на собствените си сили за ново пратеничество в Рим, поради което са се обърнали за помощ към своята метрополия Теос.

Не изключвам възможността в едно предхождащо Третата Македонска война споразумение между Котис и Персей, македонският владетел да е бил обещал хората (хинтерланда) на Абдера като награда за лоялността на Котис. Въпреки неуспешното за Персей приключване на войната с римляните, използвайки твърде умело създалата се нова сложна и деликатна политическа конюнктура, тракийският владетел Котис е преценил, че би могъл да настоява за контрол над евентуално обещаните му от Персей земи около Абдера, като този път е решил да извоюва този контрол чрез подлагане на изпитание засвидетелстваните вече от Рим добри намерения за съюзничество с тракийския владетел. И както можем да съдим от премълчаното решение на римския Сенат, умело подготвеният политически ход на Котис е успял.

Г. Чиранки се спира и на проблема за употребата на термина „патрони". Според него този термин бил засвидетелстван най-рано в надпис от Делфи, датиран в около 146 г. пр. Хр. (Chiranky 1982, 474). Това е само 20 години по-късно от предполагаемата и от мен датировка на разглеждания тук епиграфски паметник. Както вече беше отбелязано, неоткриването на даден паметник не означава, че той не съществува някъде (Кабакчиев 2000, 129). Що се отнася до употребата на термина, то първо трябва да се изясни спрямо кого той е употребен в текста на надписа. За съжаление термина „патрони" (лат. patroni = гр. πάτρωνες) не е разбран правилно от някои автори и е отнесен към пратениците на Теос (Кабакчиев 2000, 129).

Въпреки, че в надписа не са споменати поименно като патрони римски граждани или магистрати, то изглежда трябва да се разбира, че все пак се имат предвид именно римски магистрати, които са били патрони (т. е. покровители-застъпници) на жителите на град Теос (Chiranky 1982, 471). По това време Теос е под контрола на пергамския владетел Евмен II (197 - 160 г. пр. Хр.), смятан за един от най-сигурните римски съюзници. Дали наистина поради известната стара вражда между Евмен II и тракийския владетел Котис, жителите на Абдера са решили, че пратеници от Теос, намиращ се под прекия контрол на пергамския владетел, ще успеят да защитят по-добре Абдерската кауза в създалата се сложна политическа ситуация? Те вероятно са се надявали, че Рим ще застане на страната на техния заинтересуван стар приятел - Евмен II. Не е изключено подобен ход да е бил подсказан на абдерците и от самия Евмен II (срв. Кабакчиев 2000, 129). Каквито и да са причините, очевидно сметките на абдерците се оказали неточни.

Относно изказаното мнение от Г. Чиранки за ранното появяване на термина „патрони" в епиграфски паметник, бих искал да напомня, че особени чужди термини се усвояват много лесно при дипломатически срещи между представители на различни държавни формирования, особено когато едната страна е изявен политически хегемон, какъвто в случая е бил Рим. Освен това самият термин „патрон" е една римска реалия, която е със сходен корен с гръцка дума и директното й заемане в епиграфския паметник на старогръцки език е било доста улеснено от езикова гледна точка.

Изложените по-горе съображения показват, че в този декрет на Абдера, чийто втори екземпляр е предназначеният за Теос и разглеждан тук епиграфски паметник, е споменат именно одриският владетел Котис (184/183 - 167/166 г. пр. Хр.) - съюзникът на македонския цар Персей. На същия този Котис се приписват с голяма доза вероятност и два типа бронзови монети от сравнително малък номинал (Юрукова 1992, кат. № 121, 122), към които напоследък се добави още един напълно неизвестен досега нов тип бронзова монета (Топалов 1999, 55).

Може да се предполага, че още по време на Третата Македонска война царят Котис си е осигурил контрол и над земите на победените сапеи, предвождани от Аулупорис (Абруполис). При това положение декретът от Теос трябва да се датира в 167/166 г. пр. Хр.

Цитирана литература:

Кабакчиев 2000: Ю. Кабакчиев. Наблюдения върху тракийската държавност. София, 2000.
Манов 2000: Епиграфски паметници от северното Егейско крайбрежие в Националния археологически музей-София. - Старини, 2000, 2 (под печат).
Тачева 1987: М. Тачева. История на българските земи в древността, II част. София, 1987.
Топалов 1999: С. Топалов. Неизвестен тип бронзова монета с надписа ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΚΟΤΥΟΣ. - Анали, 1999, 1-4, 46-58.
Фол 1975: А. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София, 1975.
Юрукова 1992: Й. Юрукова. Монетите на тракийските племена и владетели. София, 1992.
Chiranky 1982: G. Chiranky. Rome and Cotys, Two Problems: I. The Diplomacy of 167 B.C. II. The Date of Sylloge³, 656. - Athaeneum, 3-4, 1982, 461-481.
Condurachi 1970: E. Condurachi. Rome, Cotys et Abdère. - Latomus, 39, fasc. 3, 1970, 581-594.
Lenk 1936: B. Lenk. Thrake. Geschichte (vorrömisch). - In: Pauly-Wissowas Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, VI, A. Stuttgart, 1936, 414-472.
Pottier, Hauvette-Besnault 1880: E. Pottier, Am. Hauvette-Besnault. Décret des Abdéritains trouvé a Téos. - Bulletin de Correspondance Hellénique, 4, 1880, 47-59.
Robert 1935: L. Robert. Inscription hellénistique de Dalmatie (Appendice - Sur un décret d'Abdère). - Bulletin de Correspondance Hellénique, 59, 1935, 488-513.
Rostovtzeff 1941: M. Rostovtzeff. The Social and Economic History of the Hellenistic World. Oxford, 1941.
IGRR IV = R. Cagnat. Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes. IV. Paris, 1927.
Sylloge³ = W. Dittenberger. Sylloge Inscriptionum Inscriptionum Graecarum. Ed. 3. I-IV, Leipzig, 1915-1924.

Once Again on the Date of Sylloge³, 656

Metodi Manov

About 120 years ago on the Western coast of Turkey in the small village of Sevri Hissar - to the south-west of Smyrna (Izmir) - a very interesting epigraphic monument was found. In fact it is the second specimen-rewrite of a decree from Abdera, which was put in Teos. The same inscription was recently commented in details by G. Chiranky, who has mentioned all the previous publications, but did not present the text of the inscription (Chiranky 1982, 461-481, note 55).

Date: The inscription has been dated up to now by the majority of scholars to the years between 168 and 166 BC. Only B. Lenk, M. Rostovtseff and G. Chiranky suggest, that the date of the inscription is not certain and that it must be connected with a Sapaean Thracian ruler named Cotys who was disposed towards Rome and whose political activity is dated ca. 93-87 BC (Chiranky 1982, 472).

The stele was made by the people of Abdera and the decree was in honour of two citizens of Teos - Amymon, son of Epicurus and Megathymus, son of Athenaeus, who were sent to Rome with the special task of defending the interests of Abdera. The ancient city was frightened by the political claims of a Thracian ruler named Cotys, who wanted to control the lands neighbouring Abdera, which were considered ancestral by the inhabitants of the ancient city. As a matter of fact many of the publishers of this interesting decree did not pay careful attention to the use of the word „chora" of Abdera and they interpreted incorrectly the text, and thought that the Thracian ruler Cotys wanted to possess the city itself. This misunderstanding was corrected later and commented on in detail first by L. Robert (Robert 1935, 510-511).

The two citizens of Teos - Amymon and Megathymus, travelled to Rome, where they met the influential ruling Romans and they convinced their own patrons, i.e., the patrons of Teos, to lend support to the people of Abdera. Namely because of this mission, the two citizens of Abdera were honoured with special honours by the people of Abdera. But one of the most interesting facts in this very long text is that despite the largely proclaimed successful mission of the two citizens of Teos, the text suddenly ends and it does not become clear what was the decision of Rome. This fact was interpreted correctly first by L. Robert (Robert 1935, 513) and later on by E. Condurachi (Condurachi 1970, 585). Both of them think that as there is no comment on the result of the mission the possible interpretation could be that the decision of Rome was not in favour of Abdera but in favor of the Thracian ruler Cotys.

Recently in the modern Bulgarian historiography an attempt has been made to accept the hypothesis

of G. Chiranky as a reliable one, and that the inscription must not be dated in 168-166 BC, but a little bit later - about 100 BC (Тачева 1987, 79). At first glance the thesis of G. Chiranky looks well argumentated. That is why, the idea that this inscription can not be related to the Odrysian ruler Cotys (184/183 - 167/166 BC), who was also an ally of the last Macedonian king Perseus (179-168 BC), should be revised.

G. Chiranky points out few basic arguments for a later date of this decree:

1. He bases his observations on the possible geographical inclusion of the domain of Cotys, which - according to him - must include the lands along the Lower Hebros and Tonzos rivers, if this referred to Cotys was indeed an Odrysian king. However the actual domain of Cotys was very distant from the chora of Abdera and in fact it was closer to Aenos.
2. The appearance of the term „patroni" at a later time - according to G. Chiranky - is first attested in an inscription from Delphi, dated ca. 146 BC.
3. The impossibility of identifying the anonymously mentioned son of Cotys in the inscription.

These arguments made by G. Chiranky to support his thesis, that this decree of Abdera must be dated to a later time and must be related to a Sapaean ruler with the same name - Cotys - from about 100 BC (about the end of 2nd - the beginning of the 1st c. BC), are analysed here in details and rejected with supporting arguments.

A new analysis of the text of this epigraphic monument, made by the author of this paper suggests the conclusion, that this decree from Abdera must be related namely to the Odrysian king Cotys (184/183 - 167/166 BC) and his son Bitys.

Thus the inscription must be dated about 167/166 BC.

Архитектурни детайли от I-III в. от Деултум

Светла Петрова

През последните години от управлението на император Веспасиан е основана римската колония Деултум (Colonia Flavia Pacis Deultensium) чрез заселване на ветерани от VIII Августов легион. Създателите на колонията са участници в потушаването на Юдейското въстание, превземането на Йерусалим и т. нар. Triumphus Judaicus (юни 71 г.). Името на колонията се споменава в надпис на ветерани от същия легион, датиран в 82 г. сл. Хр.[1]. Името Деултум се открива и в картата на Клавдий Птолемей (90-168 г.) като DEVELTVS COLONIA[2]. През 80-те години на XIX в. братята К. и Х. Шкорпил съставят подробно описание и ситуират античните и средновековни руини на Деултум в близост до дн. Дебелт, Бургаско (Шкорпил 1891, 133-138).

Колонията Flavia Pacis Deultensium е основана на важно географско и стратегическо място: в близост до р. Средецка и до бреговете на Мандренското езеро. Намира се на пътя за Хадрианопол, Византион и Мала Азия. Името Deultum вероятно тя наследява от местното тракийско население, нарекло своето селище Довелт[3].

При археологическото проучване, чрез стратиграфски сондажи са разкрити част от крепостните съоръжения от късноантичната и ранносредновековната епоха, обществена и култова сграда от началото на II-IV в., част от уличната мрежа на града, част от канализационната система, жилищни и стопански помещения от III-X в., бански комплекс с нимфеум от края на III-IV в., множество епиграфски паметници, фрагменти от статуи на Асклепий, Дионис, на император Септимий Север, постаменти за статуи с надписи, множество детайли от пиластри, фрагменти от мозайки и стенописи; жертвеници; разнообразни архитектурни детайли[4].

[1] *CIL, VI, 3838, 31692 = ILS 6105. Макар че в надписа няма епиграфски данни за датата, на която колонистите са основали града, налице е името на мястото. Сведението на Плиний Стари (NH IV 45): „to Develton cum stagno quod nune Deultum vocatur veteranorum" показва мястото, където са настанени ветераните - Деултум. Вж. Birley 1988, 273.*

[2] *Вж. Птолемей, Девета карта на Европа. - В: Лаков, 1984, 7 сл., сн. 2, както и посочените за средновековието други географи в атласа.*

[3] *По време на последните археологически разкопки в затворен комплекс от IV в. пр. Хр. е открит графит с името „Довелт". Предполага се, че това е най-старото име на града. Вж. Балабанов 1992, 14.*

[4] *Сондажното археологическо проучване на Деултум се проведе под ръководството на С. Дамянов от 1980 г. до смъртта му през 1988. От 1989 до 1990 г. научен ръководител беше П. Балабанов, а от 1991 до 1992 г. - Ц. Дражева. В екипа на разкопките през тези години взеха участие специалисти от НИМ и АИМ: Е. Дочева, И. Кънев, С. Петрова, както и от ОИМ-Бургас: М. Балболова и И. Бонева. Авторът изказва своята благодарност на колегите си за предоставената възможност да обнародва част от материалите от тази римска колония.*

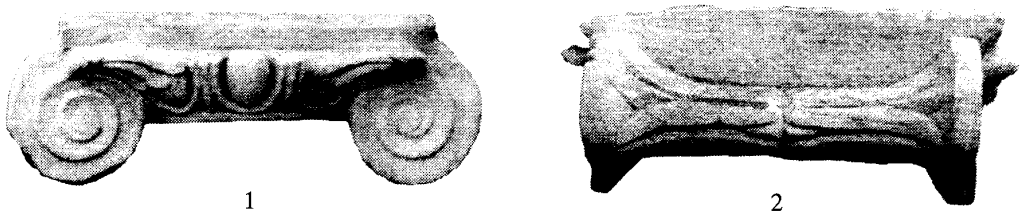

Обр. 1. Деултум. 1 - римско-йонийски капител, ехин, 2 - римско-йонийски капител, възглавница
Fig. 1. Deultum. 1 - Roman-Ionian capital, echinus; 2 - Roman-Ionian capital, pillow

Сред досега откритите архитектурни детайли преобладават фрагментите от колони, бази и капители. Намерени са и множество мраморни фрагменти от стенна облицовка и рамки на прозорци. Архитектурните детайли са преупотребени при изграждането на т. нар. обществена сграда - богат архитектурен комплекс, служил в началото на III в. за храм на императорския култ, построен върху останките на по-ранна сграда (Балабанов, Петрова 2002). Други са открити в насипа на източната крепостна стена, близо до руините на късноантична баня.

Базите и фрагментите от колони са най-малобройни. Изработени са от мраморизирани варовици със сивобял цвят, като при някои бази се наблюдават червеникави жилки в мрамора. Предназначението на базата, както в гръцката, така и в римската архитектура освен конструктивно е и естетическо - да създаде плавен преход от праволинейните форми на стилобата към тънките и ротационни форми на колоната.

Базите, открити в Деултум са от т. нар. атически тип. През римската епоха към този тип база (два торуса с разположен между тях трохил) се прибавя тънка плинта. Плинтата на откритите до момента бази е изработена от каменен блок заедно със самата база и само при един случай тя липсва. Плинтата има конструктивна фукция - да пренесе товара на колоната върху възможно по-голяма площ от стилобата.

Дължините на квадратните плинти на базите, открити в Деултум варират между 40 и 45 см, а височината им е между 4,5 и 8 см. Общата височина на базата заедно с плинтата е между 16 и 22 см. По композиция базите са еднакви с тези от другите селища на Тракия - Августа Траяна, Диоклецианопол, Филипопол (Цончев 1956, 141-157; Ботушарова, Коларова 1971, обр. 10-11), от Мизия - Никополис ад Иструм, Одесус, Дискодуратере, Сердика (Иванов, Иванов 1994, обр. 50, 101, 134, 135 и др.; Султов 1966, 25-44.; Иванов, Бобчев 1964, 49, обр. 52, 75, табл. XXVI) и от източните и западните римски провинции (Ephesos 1996, Abb. 167, 168, 214, 227, 231; Bayraktar 1997, Abb. 72-74; Wesenberg 1971, 12 sqq.). Ако капителите от четирите римски реда се влияят от модата в архитектурната скулптура, от особеностите на каменоделските школи и уменията на майсторите-каменоделци, то базата остава постоянна форма. Рядко горният торус се редуцира. Постига се база, близка до ранната малоазийска вариация, като е открита база, която представлява плинта и свързан с нея долен барабан на колона, изпълнени от един каменен блок.

Намерените фрагменти от **колони** от Деултум са малко. Изработени са от мраморизира-

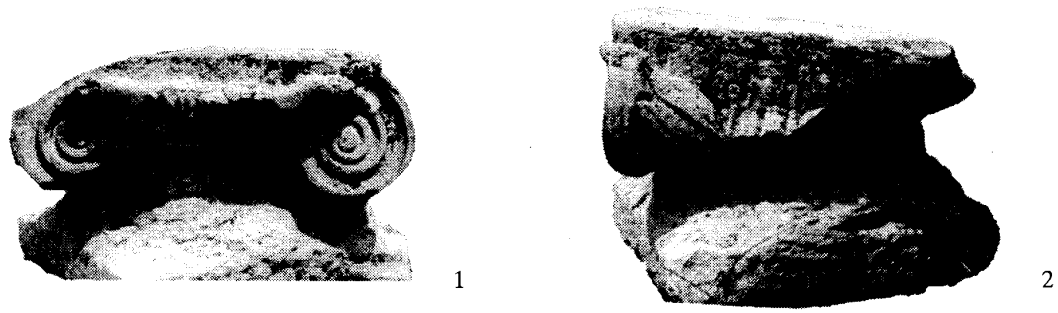

Обр. 2. Деултум. 1 - римско-йонийски капител, ехин, 2 - римско-йонийски капител, възглавница
Fig. 2. Deultum. 1 - Roman-Ionian capital, echinus; 2 - Roman-Ionian capital, pillow

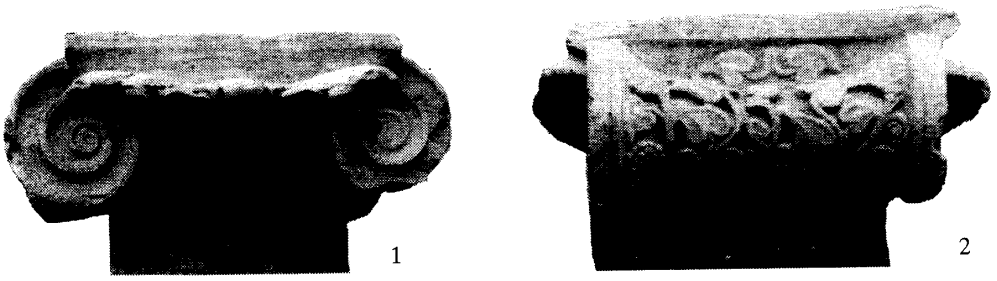

Обр. 3. Деултум. 1 - римско-йонийски капител, ехин, 2 - римско-йонийски капител, възглавница
Fig. 3. Deultum. 1 - Roman-Ionian capital, echinus; 2 - Roman-Ionian capital, pillow

ни варовици със сив цвят или от червен пясъчник с органогенен произход, с остатъци от мидени черупки в тях. Те са гладки, изработени от един каменен блок, а не на барабани, каквато е практиката в гръцката архитектурна традиция. По изчисления височината им варира между 2,30-2,70 м.

Откритите **капители от йонийски ред** са редови, с богато украсени възглавници и различно членение. Волутите им завиват 2-2,5 пъти около кръгло и винаги плоско оформено око. Ехинът на капителите е равно отрязан (обр. 1 *1*), или слабо увиснал (обр. 2, 3). Йонийската кима върху него е с три овули, различно представени - с дълбоко врязани овули в широко отворени черупки, разделени от шпил или стреличка или по-плоско изрязани овули, в немного прецизно оформени черупки. Разнообразно е представянето и на трилистните палмети с чашки, които покриват страничните овули. Само на капителa, открит в т. нар. обществена сграда, палметите са надвиснали подобно на „вежди" (обр. 3 *1*). Подобна композиция и украса върху капители е позната предимно от каменоделските центрове на Мала Азия, откъдето се разпространява в Западните римски провинции и на Балканския полуостров. Тя се наблюдава в Мала Азия още през II в. пр. Хр. - капителите от олтара на Зевс в Пергам (197-195 г. пр. Хр.), както и върху паметници от римската епоха, датирани най-общо във II-III в. или в Хадрианово време (Bingöl 1980, 24, Taf. 1, N 224, Taf. 2, N 297, Taf. 8, N 77, Taf. 14, N 249).

В украсата на възглавниците е представен изцяло растителният орнамент от: един ред листа с вдлъбната централна жилка (обр. 2 *2*); два реда листа свързани в основата си (обр. 1 *2*); къси листа с вдлъбната централна жилка, разположени в няколко слоя, подобно на люспи; лозови листа и грозде (обр. 3 *2*, 4).

Членението на възглавниците е осъществено чрез превръзка с граници (обр. 2 *2*), с псевдопревръзка (обр. 1 *2*) или изцяло украсена възглавница (обр. 3 *2*). Челото на капителите (обр. 2 *2*, 3 *2*) е украсено с листа и филизи. Бордюрът на възглавиците е оформен по два начина - гладък или профилиран.

По композиция и украса капителите намират паралели с екземпляри от други антични центрове по Черноморското крайбрежие, както и във вътрешността на Тракия - Августа Траяна, Филипопол, Никополис ад Иструм и Нове в провинция Долна Мизия (Петрова 1996, 22-37).

Украсата от един слой листа с вдлъбната централна жилка и с превръзка на възглавницата (обр. 2 *2*), както и формата на целия капител със слабо увиснал каналис е идентична с тази върху капител от Несебър (Петрова 1996, N 17). Възглавниците, които са украсени с два реда листа, свързани в основата си, имат в горния ред листа с остри върхове и вдлъбната централна жилка. Листата от долния ред са с копиеобразна форма и изпъкнал централен ръб. Най-близки аналогии на капителите от Деултум са тези от Тракия - Августа Траяна (Петрова 1996, N 10) и един капител от Сердика (Петрова 1996, N 37). Аналогичен на капителa с два реда листа и псевдопревръзка (обр. 1 *2*) е капител от Одесус, датиран в края на I - началото на II в. (Петрова 1996, N 4) и друг от Пергам, датиран във II в. (Bingöl 1980, N 222). Капителите с два слоя листа върху възглавни-

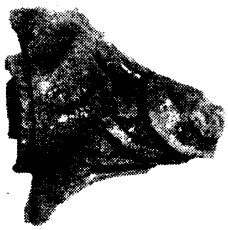

Обр. 4. Деултум. Римско-йонийски капител, възглавница (фрагмент)
Fig. 4. Deultum. Roman-Ionian capital, pillow (fragment)

ците намират паралели с капители от Мала Азия - Асклепиона в Афродизия, датирани в Хадриново време (Bingöl 1980, N 76), от Пергам (Bingöl 1980, N 218), от музеите в Анкара, Маниса и Бордур, датирани във II-III в. (Bingöl 1980, NN 20, 202, 82), както и с множество капители от Остия с доказан източен произход (Pensabene 1973, NN 122, 131, 159, 161, 163, 168).

Листа, подредени като люспи с вдлъбната централна жилка са известни още от времето на късния елинизъм от Магнезия - в олтара на храма на Артемида и от южата страна на Агората (Höpfner 1968, Taf. 78 1, 2; 79 1). Разположени са шахматно в три или четири реда, като най-близки паралели се откриват в Никополис ад Иструм и във Филипопол (Петрова 1996, NN 15 и 22). Капителите от Деултум с украса от люспест орнамент върху възглавницата намират паралели и в малоазийските центрове - Анталия, Ефес, Хераклея Понтийска, Сиде (Bingöl 1980, 89-90, Taf. 27, 28). Примери за подобна украса се наблюдават и в Испания - от Сегобрида, Билбилис, Сагунто (Валенсия), Хатива (Валенсия) (Behemerid 1988, 103, fig. 6, Tipo II b, c; 104, NN 13, 17, 18, 25, 25), Остия (Pensabene 1973, NN 108, 122, 129, 131), Рим (Pensabene 1982a, 20, tav. I, N 3), Северна Африка - Шершел (Pensabene 1982b, NN 10, 11).

Ако за украсата от един или два реда листа е доказано, че е била използвана още през елинистическата епоха (Bingöl 1980, 90 sqq.), то тази с лозови листа и грозде се разпространява в декоративната практика през римската епоха. От българските земи досега са известни четири капителa с украса от листа и грозде върху възглавницата - един от Никополис ад Иструм (Петрова 1996, N 59), един от Филипопол (Петрова 1996, N 52) и два от Деултум (обр. 3, 4). И трите селища, в които са открити този тип капители, са били центрове на лозарството през античността. Специфичната украса върху възглавниците е свързана с култа към Дионис, респективно с гроздето и виното. Климатът и природните дадености на района около Деултум са създавали идеални условия за отглеждане и развитие на лозарството. Откритата статуя на Дионис, както и множеството монети, сечени в Деултум с конвенционалното му изображение, показват отношението на гражданите на колонията към лозата и виното (Юрукова 1981, 125). Тъй като гроздето е атрибут на Дионис предполагам, че откритите капители са украсявали колонадата на храм, посветен на божеството. В подкрепа на този извод е и статуарното изображение на Дионис върху монети на Деултум, сечени по времето на Филип - баща (Юрукова 1981, 125-126). Неизвестната засега скулптурна творба вероятно е принадлежала на храма. Монетите на Деултум, бронзовата монета, сечена в Никополис ад Иструм с изображение на грозд и монета, сечена във Филипопол (Юрукова 1981, 129, фиг. 72 и 73) с изобразена кошница с плодове, показват аграрния характер на тези градове, въпреки значителната им роля като търговски, административни и културни средища. Украсените с лозови листа, филизи и грозде капители вероятно са били част от украсата на храм или светилище, посветени на бога Дионис, като капителът с лозови листа и грозде от Филипопол е открит в театъра, където вероятно са ставали Дионисиевите игри. Подобна декорация от листа, грозде и филизи е характерна за малоазийските центрове. Открива се върху капители и архитектурни детайли от Пергам, датирани във времето на император Траян, от Болу (Claudiopolis), датирани в Хадриановата епоха, от Асклепиона в Афродизия, също от времето на император Хадриан, от Хераклея Понтийска, отнесени към времето на Северите, от Музея в Ялвач (Bingöl 1980, NN 142, 81, 56, 307), от Баалбек (Kohl, Krenker, Reuter 1923, Taf. 53).

Стиловите особености на римско-йонийските капители показват елементи, заимствани от източните каменоделски ателиета, където украсата с листни редици и сложни плетеници от листа и филизи е предпочитана в ателиетата на Ефес и Пергам. Техните майстори и ученици умело вплитат във винетки натуралистично композирани листни мотиви, плодове, филизи и др.

Капителите от коринтски ред са пиластрови - цели и фрагменти. Изработени са много прецизно от бял мрамор със следи от оцветяване и златен варак. Практиката да се оцветяват или позлатяват архитектурните детайли - преди всичко капители, е унаследена от помпеанската архитектурна живопис (т. нар. втори помпеански стил). Следи от подобен архитектурно-декоративен подход, с червена боя, са засвидетелствани и по орнаментите на мраморната инкрустация на вила Армира (Младенова 1991, 145 сл.).

При изпълнението на капителите от Деултум се наблюдава авторството на едно лице или на група майстори, работили по наложили се модели. Капителите представят три типа: с два реда акантови листа (обр. 5 *1-3*); с един ред акантови листа (обр. 5 *4*) и пиластрови коринтски капители, чийто волути имат лировидна форма (обр. 5 *5*).

Досега са открити три цели пиластрови коринтски капители с два реда акантови листа,

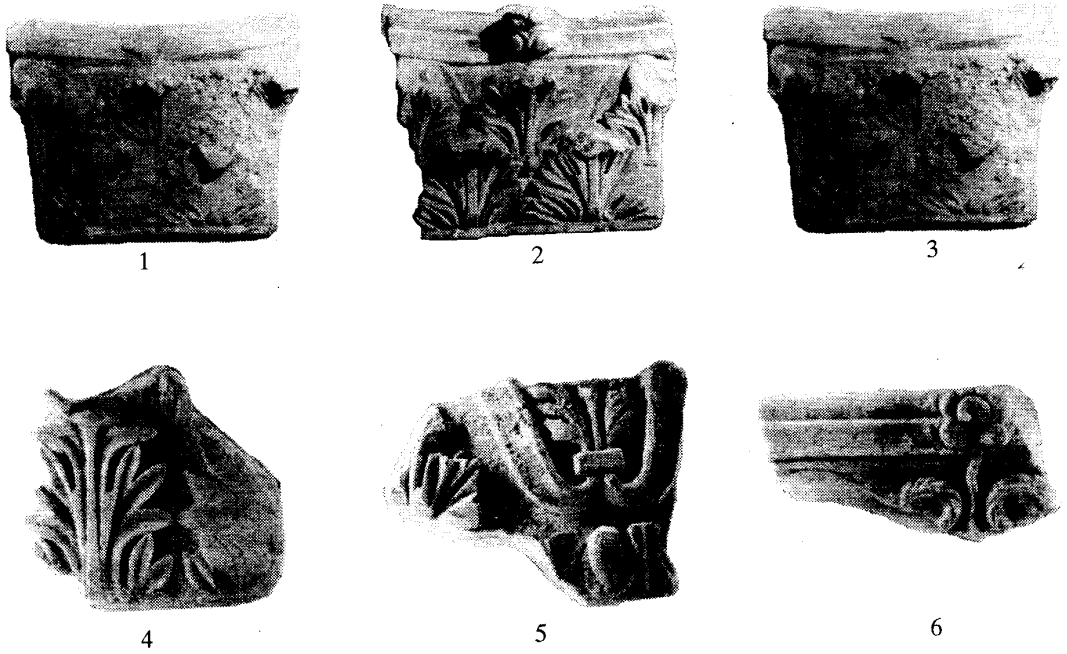

Обр. 5. Деултум. 1 - 6 пиластрови римско-коринтски капители
Fig. 5. Deultum. 1 - 6 pilaster Roman-Corinthian capitals

преупотребени в т. нар. обществена сграда. Те произхождат от помещение N 1 и са открити на дълбочина 60 см от повърхността на терена. Върху тях личат следи от кафява боя, както и златен варак (обр. 5 *1*). Два цели акантови листа заемат долния ред. Горният ред е с два полулиста в крайщата и с един цял лист между тях. Основата на целия акантов лист излиза от пространството между двата листа от долния ред. Страничните полулиста, които се развиват едва във втория ред, имат основа, започваща почти при върха на листата от долния ред. Тя е ясно видима и условно разделя на две почти равни части декоративното пространство от основата на капитела до устната на калатуса. Акантовите листа от двата реда са съставени от по пет длани с по четири изреза в длан. Само двойката най-долни длани е с по три изреза в длан. Устната на калатуса е ясно оформена и леко изпъкнала, подобно на тази от колонните коринтски капители. Липсват хелиците. Волутите излизат от върха на централната длан на долните листа и завиват охлювообразно под двуделния абак (обр. 5 *2*), украсен с абаков цвят - фльорон. Основата на капителите представлява тънък щаб, подобно на колонните коринтски капители. За изработването на акантовите листа и фльорона е използван свредел.

Пиластрови капители с два реда акантови листа, са открити на Форума на Августа Траяна, Филипопол - римската баня в източната част на града (Цончев 1956, 150, обр. 72; Цончев 1950, 137), в античната вила Армира, край Ивайловград (Младенова 1991, 67, обр. 101-103, NN 325, 326, 327). Капители с два реда акантови листа са известни и от Одесус (Петрова 1988, N 34), от Стоби (Николаевич-Стойкович 1957, 17, сл. 49), от Томи (Канараке 1967, 19), от източните и западните провинции. Най-близки по композиция и начин на изпълнение до разглежданите капители са тези от вила Армира. Те също нямат хелици, макар че абаковите им цветове не са с растително изображение и са твърде разнообразни.

От множеството фрагменти от коринтски пиластрови капители се вижда, че те имат само долен акантов ред от два ъглови полулиста, подпиращи волутите и един цял акантов лист в средата. Това са леви или десни долни части на пиластри, върху които ясно личи ъгловия полулист и целия среден акантов лист. Архитектурно-декоративната практика показва, че над извитата средна длан на целия акантов лист е стояла основата на абаковия цвят - растително или животинско изображение. Акантовите листа имат по пет длани с четири изреза в длан, като само долните длани на един от капители-

те е с три изреза.

От запазените части не е ясно дали капителите са имали хелици. Вероятно абакът е бил профилиран и устната на калатуса е била означена. Абаковият цвят, аналогично на другите капители и фрагменти от абак е бил растителен орнамент. Интерес сред този тип капители представлява фрагментът от лява долна част (обр. 5 *4*). Акантовият лист има пет длани, но фрагментът показва, че изрезите в дланите не са обичайните четири, а три. Ясно личат графитните очертания, които образуват контурите на лист. Става дума за недовършен пиластров капител. Този фрагмент ясно показва, че майсторите каменоделци в случая са работили на място по шаблони, копиращи малоазийски прототипи. Аналогичен пример в Тракия са пиластрови капители от Августа Траяна, открити при разширението на съвременната поща и преизползвани по време на късната античност.

Капител от Деултум представя много разпространен мотив в архитектурната декорация през римската епоха. Това са т. нар. пиластрови капители с лировидна форма на волутите (обр. 5 *5*). Между ъгловите акантови полулиста има волути, свързани и видими в основата си, които наподобяват лира. Произходът на този тип е много стар. Среща се като двойка спирали или волути-лира, в стелите от V-IV в. пр. Хр. През последните години на римската република се появява двойната волута с форма на лира и вписана в нея палмета. В началото на епохата на Принципата те са широко разпространени в архитектурната декорация и капители с лировиден мотив се откриват във всички части на римската империя (Рончевский 1935, 3-69, табл. I-VIII).

Фрагментът от Деултум има волути с лировидна форма, чийто долни краища са завити и завършват като превързана вертикална палмета. Акантовите полулиста, чийто върхове подпират от двете страни горния край на лировидната волута, са с пет изреза в длан и дълбоко изрязване на жилките. В основата на пиластъра, между двата акантови полулиста е изобразена йонийска кима с три овули в широко отворени черупки, разделени от шпил. Овулите на йонийската кима са моделирани в дълбок релеф. Завършекът на капителa при абака е вероятно както и при другите пиластрови капители от Деултум - двуделен абак, без хелици и ясно оформена устна на калатуса. Палметата, която украсява средата на капителa, между двете волути, е от мек акант, изработен със свредел. Подобно изрязване на мек акант върху пиластрови капители с лировидна форма има при два капителa от вила Армира (Младенова 1991, обр. 116 и 118, NN 340 и 342). Сходни са и капителите от Националния археологически музей, с неизвестно местонахождение (НАМ, Закрита аркада, N 530), един от Сердика, датиран в първата половина на III в. (Бобчев 1970, 117), от римската баня в Хисар от IV век (Цончев1956, обр. 74), от Одесус, датиран в епохата на Северите - първата половина на III в. (Ward-Perkins 1980, 50, Tab. XVIII b), от Хераклея-Перинт, датиран в Антониново време (Mendel 1914, 551-553, NN 1345 (2710), 1346 (2711), или в късната Хадрианова или ранната Антонинова епоха (Ward-Perkins 1980, 50 sqq). Лировидната форма се открива и в капители от Рим, Остия, от арката на Марк Аврелий в Триполи (Pensabene 1973, 159, N 652). Във всички тези центрове е познато производството на малоазийските ателиета, създали този тип (Pensabene 1973, 159; Weigand 1914, 89 sqq.; Heilmayer 1970, 169-170, Taf. 34 1-4 - Мала Азия, 103-104, Taf. 37 1-2 - Пергам, Taf. 37 3-4 - Айзаной, Taf. 31 3). Капителът от Деултум е подобен на капител от Остия, датиран в III в., за който Пенсабене обяснява, че подобна схема са прилагали в Ефес през втората половина на II в. (Pensabene 1973, N 654).

Интересен е фрагментът от капител с част от абак и извивки, заместващи хелиците (обр. 5 *6*). Личи и част от дясната волута. Абакът е двуделен, украсен с абаков цвят - шестлистна розета и тичинка, завита спиралообразно в средата. За изработването на цветето е употребен свредел. Дъгите на хелиците представляват листа, създадени с помощта на врязвания. Завити в окръжност, те включват най-често розети. Подобни пиластрови капители са широко разпространени в провинциите на империята. Датират се най-общо от края на I в. - началото на II в. до втората половина на II - началото на III в. (Рончевский 1935, 29-39).

Акантовите листа върху пиластровите капители са от т. нар. остър акант. Само в един случай - при капителa с лировидна форма на волутите, е употребен мек акант. Начинът на изпълнение на акантовите листчета е еднакъв при всички капители - те са много добре очертани, сравнително тесни и издължени, завършват с остри върхове. Жилките на листата са изпълнени прецизно и чисто, с триръбо ъглесто сечение. Този тип на остър акант намира точни паралели в посочените по-горе малоазийски каменоделски центрове. Среща се в Италия, Гърция и Северна Африка върху сгради, построени с участието на скулптори и декоратори от Мала Азия (Младенова 1991, 148 и цит. там лит.).

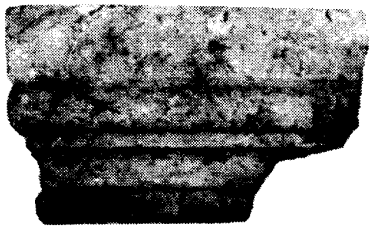

Обр. 6. Деултум. Мраморен облицовъчен корниз, фрагмент
Fig. 6. Deultum. Marble covering cornice, fragment

Композиционните и архитектурно-скулптурните особености на капителите от Деултум позволяват те да бъдат отнесени към времето на управлението на Траян, Хадриан, Антонин Пий и Северите.

Останалите детайли на архитектурната скулптура, откривани в Деултум са множеството фрагменти от **стенна мраморна облицовка**. Деултум е сред малкото селища в Тракия, в които е намирана мраморна облицовка. Стенни облицовки са открити и във вила Армира (Младенова 1991, 58-107, NN 202-208, 149 сл.) и във Филипопол (Ботушарова, Коларова 1971, 82-84, обр. 10). Плочите на мраморната облицовка от Деултум, както и тези на пиластровите капители, са били прикрепяни към стената посредством железни, медни или оловни щифтове или куки. Гърбовете им са грубо обработени, което предполага допълнителното им залепване към стената с хоросан - бял или с керамични примеси. Залепване с хоросан, примесен с мраморен трошляк, е направено и във Филипопол (Ботушарова, Коларова 1971, 84). Освен споменатите плочи, в Деултум са открити и многобройни фрагменти от мраморни цокли с различен профил, както и корнизи, с които е завършвало архитектурното оформление на стенната мраморна облицовка (обр. 6).

Обр. 7. Деултум. Мраморна облицовъчна плоча, фрагмент
Fig. 7. Deultum Marble covering slab, fragment

Според Плиний (23-79 г.), който се позовава на Корнелий Непот (94-24 г.), принадлежащият към съсловието на конниците Мамура, офицер при Цезар, в 48 г. пр. Хр. пръв покрил стените на къщата си с тънки мраморни плочи (Plin. N. H., XXXVI, 8, 50). Началото на практиката за облицоване на стените с мрамор Плиний отнася в Кария, имайки предвид облицования с проконезки мрамор дворец на Мавзол в Халикарнас. Според него в Кария за първи път е изнамерен начина, по който да се режат тънките каменни плочи (този въпрос е много подробно изследван у Младенова 1991, 149-157 и цит. там лит.).

Плочите са с украса от бръшлянови листа, с изображение на пелте с кръстосани зад него брадви(?) (обр. 7) или с гладка плоскост с профилирана рамка. Облицовъчни плочи с подобно изображение са известни от вила Армира (Младенова 1991, NN 478-480, 601, 605, 612, 620, 626, 627, 629, 635, 640, 641, табл. 79 и 80. За т. нар. орнамент бръшлянова клонка и за приложението му в стенната облицовка и мозайките, както и за развитието на пелтите вж. Младенова 1991, 152, 153 и сл. и цит. там лит.).

Сред откритите фрагменти има и тесни канелирани плочи, които, поставени вертикално, са служили за декоративното оформяне на пиластровите колони. Във височина те вероятно са завършвали с откритите пиластрови капители.

Облицовъчните плочи, пиластровите капители и канелираните колони са украсявали обществени и частни сгради на Деултум. Те са преупотребени в изграждането и украсата на т. нар. обществена сграда към края на II в. Множеството фрагменти с различен профил показват богатата скулптурно-архитектурна декорация на града. Техни най-близки паралели са частите от мраморна облицовка от вила Армира, където е доказано, че са работили майстори и ученици на Афродизийската школа. Архитектурната декорация на Деултум - бази, колони, капители и стенна облицовка показва качества, присъщи на ателиетата в Ефес и Пергам. При пиластровите капители и стенната облицовка са използвани модели-шаблони, застъпени в художествения репертоар на афродизийските каменоделци. Изследваните архитектурни детайли не произхождат от една сграда или помещение и върху голяма част от тях личи вторичната им употреба. Повечето капители са били изработени през последните десетилетия на I в., през II и в началото на III в. Мраморната облицовка намира най-близки паралели с тази от вила Армира и други селища на Римската империя, за които е доказано

присъствието и работата на каменоделци от Мала Азия. Базите, капителите и фрагментите от колони и от стенна облицовка са само малка част от все още неразкритата архитектура на Colonia Flavia Pacis Deultensium, един добре урбанизиран пристанищен и търговски център.

Цитирана литература:

Балабанов 1992: П. Балабанов. Девелт - Археологически паметници и проучвания. - В: И. Йорданов. Печатите на комеркиарията Девелт (= Поселищни проучвания, 2). София, 1992, 13-18.

Балабанов, Петрова 2002: П. Балабанов, С. Петрова. Довелт, Деултум, Девелт. - В: Римският и рановизантийски град в България. София, 2002 (под печат).

Бобчев 1970: С. Н. Бобчев. Римско-коринтски капители от Югозападна и Северна България и мястото им в развитието на римско-коринтския капител. - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 91-128.

Ботушарова, Коларова 1971: Л. Ботушарова, В. Коларова. Археологически проучвания на Джамбаз тепе в Пловдив през 1968 г. - Годишник на Народния археологически музей в Пловдив, 7, 1971, 80-86.

Иванов, Бобчев 1964: Т. Иванов, С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан" в центъра на София през 1952-1953 г. - В: Сердика, 1. Археологически материали и проучвания. София, 1964, 9-76.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм, 1. София, 1994.

Канараке 1967: В. Канараке. Здание с мозаикой в Томах. Бухарест, 1967.

Лаков 1984: Л. Лаков. Учебен факсимиле-атлас. Картографиране на българските земи през вековете (до XVIII в.). София, 1984.

Младенова 1991: Я. Младенова. Античната вила Армира край Ивайловград. София, 1991.

Николаевич-Стойкович 1957: И. Николаевич-Стойкович. Рановизантиска архитектонска пластика у Македонији, Србији и Црној гори, Београд. 1957.

Петрова 1988: С. Петрова. Капителът през римската епоха (I-IV в.). София, 1988.

Петрова 1996: С. Петрова. Римско-йонийски капители от Мизия и Тракия. София, 1996.

Рончевский 1935: К. Рончевский. Варианты римских капителей. Материалы к изучению декоративного искусства. Москва, 1935.

Султов 1966: Б. Султов. Археологически проучвания в Дискодуратера от 1958 до 1961 г. - Известия на Окръжния музей във Велико Търново, 3, 1966, 25-45.

Цончев 1950: Д. Цончев. Римска баня в източната част на Пловдив. - Годишник на Пловдивския археологически музей, 2, 1950, 137-148.

Цончев 1956: Д. Цончев. Принос към проучването на римската архитектура в Южна България. - Годишник на музеите в Пловдивски окръг, 2, 1956, 141-157.

Шкорпил 1891: К. и Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 4, 1891, 103-145.

Юрукова 1981: Й. Юрукова. Античното земеделие в монетните изображения. - В: Развитие на земеделието в българските земи. София, 1981, 118-130.

Bayraktar 1997: V. Bayraktar. Pergamon. Antalya, 1997.

Behemerid 1988: M. G. Behemerid. Bases para un estudio del capitel ionico en la Peninsula Iberica. - Boletin del seminario de estudios de arte y arqueologia del Faculdad de historia del Universidad de Valladolid, 54, 1988, 65-113.

Bingöl 1980: O. Bingöl. Das ionische Normalkapitelle in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien (= Istanbuler Mitteilungen des DAI, 20). Istanbul, 1980.

Birley 1988: E. Birley. The Roman Army. Papers 1929-1986. Amsterdam, 1988.

Ephesos 1996: Ephesos. 100 Jahre österreichische Forschungen. Wien, 1996.

Heilmayer 1970: W. D. Heilmayer. Korintische Normalkapitelle. Studien zur Geschichte der römischen Architekturdekoration. Heidelberg, 1970.

Höpfner 1968: W. Höpfner. Zum ionischen Kapitelle bei Hermogenes und Vitruv. - Archäologischer Anzeiger, 83, 1968, 213-234.

Kohl, Krenker, Reuter 1923: H. Kohl, D. Krenker, O. Reuter. Baalbek, 3. Berlin - Leipzig, 1923.

Mendel 1914: G. Mendel Catalogue des sculptures gréques, romaines et byzantines, 3. Constantinople, 1914.

Pensabene 1973: P. Pensabene. Scavi di Ostia, 7. Roma, 1973.

Pensabene 1982a: P. Pensabene. Frammenti antichi di S. Alessio. - Quaderni di Storia dell'Arte, 20, 1982, 11-67.

Pensabene 1982b: P. Pensabene. Les chapiteaux de Cherchel. Etude de la décoration architectonique. - Bulletin d'Archéologie Algerienne, 3 Suppl., 1982, 25-34.
Ward-Perkins 1980: J. B. Ward-Perkins. Nicomedia and the Marble Trade. - Papers of the British School at Rome, 48, 1980, 23-69.
Weigand 1914: E. Weigand. Baalbek und Rom. Die römische Reichskunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung. - Jahrbuch des DAI, 19, 1914, 37-91.
Wesenberg 1971: W. Wesenberg. Kapitelle und Basen. Düsseldorf, 1971.

Architectural Details from the 1st - 3rd century AD from Deultum

Svetla Petrova

The Roman colony Deultum (Colonia Flavia Pacis Deultensium) was established during the last years of the reign of Emperor Vespasian.
Archaeological excavations have yielded numerous and various architectural details. The most numerous are fragments of bases, columns and capitals. Many marble fragments from the wall cover and window frames were found as well.
The bases found at Deultum belong to the so-called Attic type, which has a thin slab made of one stone block. The few unearthed fragments of columns indicate a height between 2.30-2.70 m. They are smooth, made of one stone block of marbled limestone or red sandstone.
The echini of the unearthed complete and fragmented capitals of the Ionian order are richly ornamented (Fig. 1-4). These echini are only decorated with floral motives: one row of leaves with an incised central vein (Fig. 2 *2*), two rows of leaves, connected at their beginning (Fig. 1 *2*), short leaves with an incised central vein, arranged in several layers like scales, vine leaves and grapes (Fig. 3 *2*, 4). The articulation of the echini is represented by a nicely cut band (Fig. 2 *2*), by a pseudo-band (Fig. 1 *2*) and a completely ornamented echinus (Fig. 3 *2*). The front part of the capitals (Fig. 2 *2*, 3 *2*) is ornamented with leaves and sprouts. The rim of the echini is either smooth or profiled.
The style of the Roman-Ionian capitals contains elements borrowed from the stonecutter ateliers in the East, where the decoration of leaf rows and complicated interlaced designs consisting of leaves and sprouts was very popular. The craftsmen and their apprentices made beautiful vignettes of sprouts or branches with leaves, naturalistically composed leaf motives, fruit, sprouts, etc.
The Corinthian order is represented by complete and fragmented pilaster capitals (Fig. 5 *1-6*). They are made very precisely from white marble and have traces of paint and gild (Fig. 5 *1*). The tradition of coloring or gilding the architectural details, capitals mainly, was inherited from the Pompeian architectural wall painting (the so-called Second Pompeian style). One person or a group of craftsmen, who worked following popular designs, made the capitals. There are three types of capitals: with two rows of acanthus leaves (Fig. 5 *1-3*), with one row of acanthus leaves (Fig. 5 *4*) and pilaster Corinthian capitals with volutes shaped like a lyre (Fig. 5 *5*).
The compositional, architectural and sculptural features of the capitals from Deultum allow us to suggest a date at the end of Trajan's reign, the reign of Hadrian and Antoninus Pius (for some examples from the Ionian order), and for the rest - the reign of Hadrian, Antoninus Pius and the early Severi.
Among the other details of the architectural sculpture found at Deultum are numerous fragments from a marble wall cover (Fig. 6, 7), typical for the early decades of the 2nd century. All the architectural details found at Deultum until now have shown the influence of the stonecutter ateliers in the East as well as the eastern tradition to cover the interior building walls with marble. They represent Colonia Flavia Pacis Deultensium as an urbanized harbor and trade center.

Два мъжки портрета от римската епоха от Долна Мизия

Румяна Милчева

Предмет на настоящата публикация са един мъжки портрет от Гиген (обр. 1) и мъжки бюст от Свищов (обр. 2).

Портретът от Гиген (обр. 1 *1*, *2*, *3* и *4*) представя мъж в зряла възраст с гъсти обемни коси и дълга, грижливо поддържана брада[1]. Косите са сресани в посока от темето напред към лицето; единствено няколко кичура при лявото слепоочие извиват назад. От общата маса на косите се отделят три дълги, извити наляво кичури и се спускат ниско на челото; един тънък, дълъг кичур коса пада над дясното слепоочие. Прическата, която покрива почти изцяло ушите, е представена от компактни, сърповидно оформени кичури коса. Тънки, врязани линии обозначават отделните снопчета. Косите в задната част на главата са само грубо изчукани. Брадата покрива цялата долна половина на лицето. Подобно на косите и тя е оформена от дебели кичури. В средата ѝ те са по-дълги и усукани като масури. За направата както на косата, така и на брадата е използвано само длето.

Издълженото лице е меко моделирано: скулите са нежно заоблени, а бузите - слабо хлътнали. Дълбоко поставените бадемовидни очи са оградени от ясно очертани горни и по-слабо изразени, тънки долни клепачи. Ирисът е съвсем леко очертан, а гледецът, както изглежда, не е бил предаден. Извитите надолу и леко изпъкнали вежди са с обозначени косъмчета. От вътрешните ъгли на очите излизат две гънки, а под тях са изтеглени назолабиалните гънки, които маркират границата между бузите и мустаците. Устата е малка и плътно затворена.

Прическата напомня тази на император Антонин Пий (138-161 г.). Известните досега над сто негови портрети го представят с къдрави коси, оформящи над челото ясен „лайтмотив" (Wegner 1939, 15-25; 125-153, Taf. 1-9; Fittschen, Zanker 1994, 63-67, № 59-60, Taf. 67-69, Beil. 39-49). Подобно на разглежданията екземпляр, косите са сресани напред и са по-обемни около челото и слепоочията. Но като цяло са доста по-раздвижени. При изработката им в различна степен е използван и свредел. Разположените при лявото слепоочие къдри извиват навън (Fittschen, Zanker 1994, Beil. 40-41; 47 a-b), особеност, намерила отражение и при главата от Гиген.

Влиянието на портретите на Антонин Пий проличава и в чертите на лицето: в контура на веждите, в слабо подчертаните скули и хлътналите бузи, както и в сериозния, изпълнен с достойнство израз на лицето. Всичко това доказва, че портретът от Гиген е бил създаден в периода от 140 до 160 г. Неиздълбаните зеници, както и изчуканите само с длето коси и брада, подкрепят тази датировка.

Разглежданата глава намира известна прилика с ранноантонинов портрет от Мала Азия, представящ вероятно победител (Музеят в Измир, от Дидима, инв. № 557, Inan, Rosenbaum 1966, 160, № 207, Taf. 114, 3-4; Schattner 1996, 271-276, Taf. 49-50; срв. и един портрет от Копенхаген, Нюкарлсбергска глиптотека, инв. № 1482, Johansen 1995, 254-255, № 105 mit Abb.). Той е с по-скъсено, почти квадратно лице, но със сходно скулптирани очи и клепачи, и подобно оформени прическа и брада.

Типологично, а също така и стилово, портретът от Гиген е много близък с една глава от Ню Йорк (частно притежание в Ню Йорк, Fittschen 1992, 117, Anm. 17, Taf. 9, 2; вж. и там цит. лит.). Общото между тях са издълженият овал на лицето, извитите надолу вежди, ясно контурираните горни клепачи, подчертано малката уста, както и меката, нежно моделирана кожа. Обемните, естествено падащи коси и гъстата виеща се брада допълват връзката им. В портрета от Ню Йорк обаче разположението на челните коси е по-различно. Трите извити наляво кичури коса на скулптурата от Гиген придават интересна особеност на фризурата. Този мотив е характерен за гръко-римския бог Серапис (Hornbostel 1973, 25 f., 79 ff., 119 f., 207 ff., 327 ff.). Подобен начин на стилизиране на косите се среща и при различни римски портрети. Най-известен пример е един

[1] *НАМ - София, инв. № 2987. Зап. вис.: 0,31 м. Изработен е от бял плътен варовик. Главата е отчупена непосредствено под брадата. Носът не е запазен. Веждите, горната устна и дясната назолабиална гънка са очукани. На места повърхността е олющена, с пукнатини и драскотини. Вероятно при антична преправка е добавен кичурът коса пред лявото ухо, както и едно голямо кръгло парче вдясно на тила.*

1

2

3

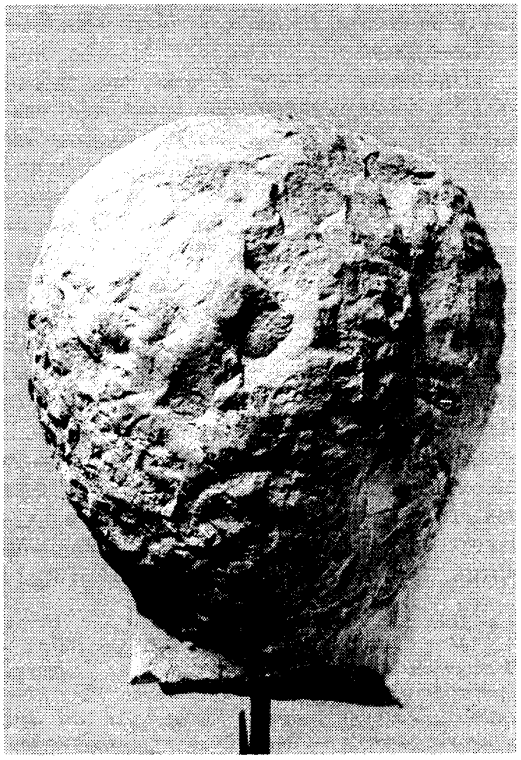

4

Обр. 1. Гиген. 1-4 - мъжки портрет от II век
Fig. 1. Gigen. 1-4 - male portrait from the 2nd century

портретен тип на Септимий Север, определен въз основа на посочения челен мотив като тип Серапис (McCann 1968, 107-117; Fittschen, Zanker 1994, 95-97, № 83-84, Taf. 102-104, Farbtaf; Raeder 1992, 190-196; Taf. 67-68). Група частни антонинови и северови портрети допълват общата картина (Raeder 1992, 179 f., вж. и там посочените примери в заб. 27). Стиловите особености на главата от Гиген я поставят в началото на тази група паметници.

Навлезлите както в официалните, така и в частните портрети кичури на Серапис доскоро се разглеждаха като начин портретуваните да бъдат представени като привърженици на култа към Серапис (Parlasca 1971, 179; Hornbostel 1972, 378 ff.; Wrede 1981, 42). При сигурно идентифицираните портрети на жреци на Серапис, този отличителен за фризурата белег липсва. На това напоследък обърна внимание Й. Раедер (Raeder 1992, 180). Според него този челен фризурен мотив едва ли може да се разглежда като някакъв „специфичен цитат" или пък да има определен смислов характер. Поскоро следва да се възприема като моден сюжет, първообразът на който идва от частните хадрианови - ранноантонинови портрети (Raeder 1992, 180). Анализираният тук екземпляр именно подкрепя това виждане. Това, че разглежданият мотив навлиза и в портрета на Септимий Север, не е нещо необичайно. Не са малко случаите, когато императорските портрети взаимстват модни форми, наложили се преди това в частното портретно изкуство (Raeder 1992, 180).

Кой е представеният мъж от Гиген, е трудно да се каже. Издълженият овал на лицето, одухотвореното му излъчване, както и това, че е с дълга брада (Zanker 1995, passim), дават основание да се мисли, че той е бил оратор, поет или философ (вж. напр. портретите на Херод от Атика, Bol 1998, 118-126, Taf. 21-27; срв. и мъжкия портрет от Археологическия музей в Задар, инв. № 38, Antike Porträts 1988, 132, № 139 mit Abb.).

Вторият паметник - мъжки бюст от Свищов (обр. 1 *1*, *2*, *3* и *4*), е с размери доста помалки от естествените[2]. За паметника има две кратки съобщения (Филов, Велков 1919/20, 148-149, обр. 109; ИСП 2001, 49, № 25 с обр.). Бюстът е изработен от един мраморен блок заедно с главата и кръглата профилирана подставка. Върху последната лежи ниска индекс-плочка, без надпис. Задната страна на бюста е куха, със слабо изместена наляво подпорка. Бюстът обхваща раменете, горната част на ръцете и целия гръден кош. Облечен е в туника и paludamentum, прихванат върху дясното рамо с фибула.

Представен е мъж на средна възраст със слабо наклонена наляво глава. Лицето е сравнително широко и плоско, със сбити пропорции. Челото е ниско, заоблено над основата на носа и правоъгълно оградено от края на косите. Под високо вдигнатите и извити надолу вежди лежат слабо изпъкналите, с изтеглена форма очи. Те са с подчертано широки долни клепачи и тежки дебели горни, които покриват част от кръгло издълбания гледец. Погледът е отправен напред, неопределен. Кожата на лицето е гладка и неподвижна. Околоносните гънки са дискретно обозначени. Неголямата уста е плътно затворена. Носът е прав. Една малка вдлъбнатина отделя долната устна от заострената брадичка. Широк масивен врат, с изразена адамова ябълка.

Косите се издигат съвсем малко над черепа. Дългите, предадени чрез нарези кичури коса са непретенциозно сресани напред към лицето: те се разделят в средата на челото, като оформят малък вилообразен мотив, а извитите им встрани краища очертават хоризонтална линия; след това косите се спускат към слепоочията. В задната част на главата косите са сумарно изработени. Мъжът е с къса брада и мустаци.

Лишената от обем прическа, мотивът на челните коси, самото изпълнение на косите, както и доловимите тенденции за абстрактност в построението на главата показват, че тя е била създадена в Галиеново време. Фризурата намира близки паралели в портретите на Валериан (Inan, Alföldi-Rosenbaum 1979, 130-131, № 77, Taf. 69; Fittschen, Zanker 1994, 133-134, № 111, Taf. 138, 139) и тези на Галиен (Bergmann 1977, 51-59, Taf. 12-14; Fittschen 1993, 210-227, Taf. 26-35; Fittschen, Zanker 1994, 134-139, № 112-115, Taf. 139-142) от времето на съвместното им управление (253-259/260 г.). Оформянето на челните и слепоочните коси е подобно на това при портрета на Галиен от Копенхаген (Копенхаген, Нюкарлсбергска глиптотека № 767 в, инв. № 3388, Inan, Alföldi-Rosenbaum 1979, 131-133, № 78 Taf. 70; Fittschen 1993, 213 Anm. 11; Fittschen, Zanker 1994, 135 Liste № 5; Johansen

[2] *НАМ - София, инв. № 5922. Обща вис. 0,33 м; само на главата (брадичка - теме): 0,12 м. Изработен е от бял ситнозърнест мрамор на места с тъмни петна и жили. Бюстът е добре запазен; лявото ухо е отчупено; малки очуквания на челото и на гънките на дрехата. Цялата повърхност е повредена от силна корозия.*

1

2

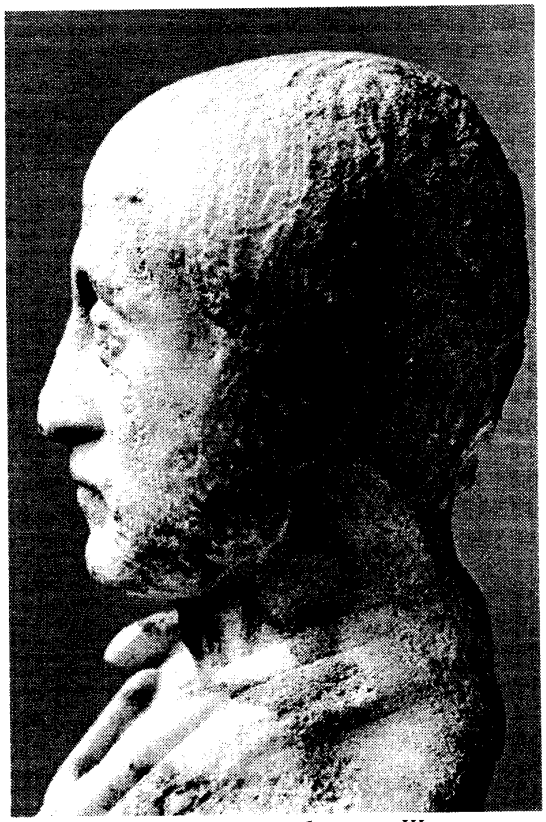

3

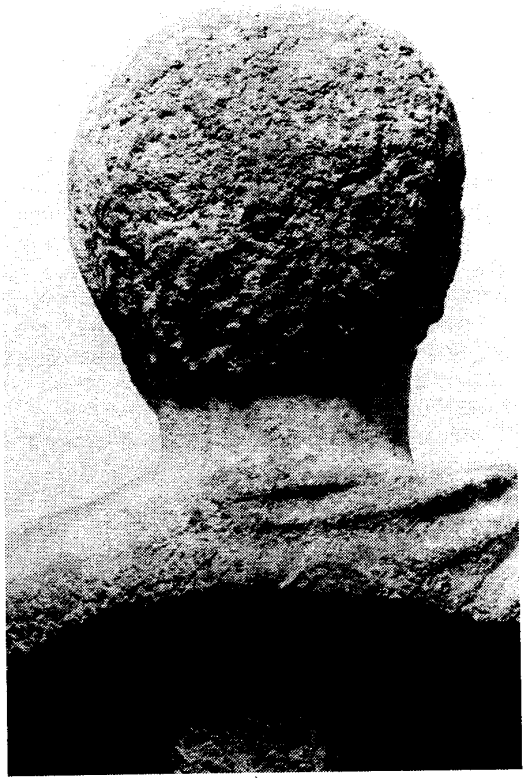

4

Обр. 2. Свищов. 1-4 - мъжки бюст от III век
Fig. 2. Svishtov. 1-4 - male bust from the 3rd century

1995, 124-125 № 51 mit Abb.). Що се отнася до сбитата форма на главата, то тя напомня късните портрети на императора (Fittschen 1993, 218 ff. Taf. 28 d; 33 d; 26 a-c; 28 a-c; 33 c; срв. напр. портрета на Галиен от Брюксел). Наскоро беше установено, че по време на самостоятелното управление на Галиен са били създадени три портретни типа - „Лувър", „Терменмузеум" и „Лагос", а не два, както се смяташе досега (Fittschen 1993, 210 ff.; вж и цит. там по-стара лит.). Портретите със сбити пропорции се появяват за пръв път върху монетните изображения през 261 г. и доминират през следващите години. С тях се свързва портретният тип „Терменмузеум", който, както изглежда, е бил въведен към края на управлението на Галиен (Fittschen 1993, 218 ff.). Букелобразно заобленото чело, малката уста и широкият, масивен врат са особености, характерни за портретите на Галиен.

Бюстът от Свищов показва изненадваща прилика с един късногалиенов портрет от Копенхаген (Копенхаген, Национален музей, Fittschen 1974, 151 Anm. 62, Abb. 78-79; срв. там и портретът на Ендимион, Abb. 76-77). Той изобразява съвсем млад, голобрад мъж със същата непретенциозно оформена прическа и сходни черти на лицето: и тук то е широко и почти неподвижно, с изпъкнали очи с дебели клепачи и заострена брадичка. Обединява ги и цялостната моделировка на лицето. И при двата портрета се забелязват елементи на отвлеченост и безплътност. Лицето почти не е развито в дълбочина: отделните детайли не са пластично диференцирани, а остро закантени на повърхността. Прическата и формата на главата доближават скулптурата от Свищов и до един галиенов портрет от Лувъра, който е с подобно ниско, почти правоъгълно чело (Париж, Музей Лувър, инв. № MA 1030, Kersauson 1996, 488-489 № 230 mit Abb.).

По отношение на фризурата и брадата сравними с разглеждания екземпляр са и един протрет от Брауншвайг (Брауншвайг, Музей Херцог Антон Улрих, инв. № AS 14, Goette 1986, 740-742, № 15 Abb. 18 a-d; вж. и там цит. лит.; за галиеновите частни портрети вж. Bergmann 1977, 59-72.) и друг от Хамбург (Хамбург, Музей за изкуство и занаяти, инв. № 1969, 112, Hoffmann, Gross 1969, 329 f. № 11 mit Abb.; Bergmann 1977, 63 mit Abb. 4; 13; срв. и там посочените примери).

Стиловите и типологични особености и приведените аналогии показват, че творбата е била изработена през 60-те години на III в. Към тази дата насочват още формата и големината на бюста, както и самото изпълнение на дрехата.

Цитирана литература:

ИСП 2001: Избрани скулптурни паметници. Водач. София, 2001.

Филов, Велков 1919-1920: Б. Филов, И. Велков. Новооткрити старини. - Известия на Българското археологическо дружество, 7, 1919-1920, 146-154.

Antike Porträts 1988: Antike Porträts aus Jugoslawien. Ausstellung. Frankfurt am Main, 1988.

Bergmann 1977: M. Bergmann. Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr. Bonn, 1977.

Bol 1988: R. Bol. Die Porträts des Herodes Atticus und seiner Tochter Athenais. - Antike Kunst, 41, 1998, 118-129.

Fittschen 1978: K. Fittschen. A Male portrait from the Later Severian Period. - Arts in Virginia, 18, 1978, 1-15.

Fittschen 1984: K. Fittschen. Über Sarkophage mit Porträts verschiedener Personen. - Marburger Winckelmann - Programm, 1984, 129-161.

Fittschen 1992: K. Fittschen. Zum Bildnis eines Römers in Thera. - In: Festschrift für M. Wegner zum 90. Geburtstag. Bonn, 1992, 115-118.

Fittschen 1993: K. Fittschen. Das Bildnis des Kaisers Gallien aus Milreu. Zum Problem der Bildnistypologie. - Madrider Mitteilungen, 34, 1993, 210-227.

Fittschen, Zanker 1994: K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Bd. 1. Mainz, 1994.

Goette 1986: H. R. Goette. Antike Skulpturen im Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig. - Archäologischer Anzeiger, 1986, 4, 711-744.

Hoffmann, Gross 1969: H. Hoffmann, W. Gross. Erwerbungsbericht des Museums für Kunst und Gewerbe 1963-1969. - Archäologischer Anzeiger, 1969, 3, 318-377.

Hornbostel 1972: W. Hornbostel. Severiana. - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 87, 1972, 348-387.

Hornbostel 1973: W. Hornbostel. Sarapis. Mainz, 1973.

Inan, Alföldi-Rosenbaum 1979: J. Inan, E. Alföldi-Rosenbaum. Römische und frühbyzanti-

niche Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde. Mainz, 1979.
Inan, Rosenbaum 1966: J. Inan, E. Rosenbaum. Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor. London, 1966.
Johansen 1995: F. Johansen. Ny Carlsberg Glyptotek. Catalogue Roman Portraits (III). Kopenhagen, 1995.
Kersauson 1996: K. de Kersauson. Musée du Louvre. Catalogue des portraits romains (II). Paris, 1996.
McCann 1968: A. M. McCann. The Portraits of Septimius Severus. - Memoris of the American Academy in Rome, 30, 1968.
Parlasca 1971: K. Parlasca. Die sogenannte Marc-Aurel-Büste in Erbach. - Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, 78, 1971, 175-179.
Raeder 1992: J. Raeder. Herrscherbildnis und Münzpropaganda. Zur Deutung des "Serapistypus" des Septimius Severus. - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 107, 1992, 175-196.
Schattner 1996: Th. G. Schattner. Das frühantoninische Privatbildnis aus Didyma. - Istanbuler Mitteilungen, 46, 1996, 271-276.
Wegner 1939: M. Wegner. Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Das römische Herrscherbild. Bd. II 4. Berlin, 1939.
Wrede 1981: H. Wrede. Consecratio in formam deorum. Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit. Mainz, 1981.
Zanker 1995: Zanker. Die Maske des Sokrates. Das Bild des Intelektuellen in der antiken Kunst. München, 1995.

Two Male Portraits from the Roman Period in Moesia Inferior

Rumyana Milcheva

The subject of this paper is a male portrait from Gigen and a male bust from Svishtov.
The portrait from Gigen (Fig. 1 *1*, *2*, *3* and *4*) represents a man at a mature age with thick, copious hair and a long, well maintained beard, both carved only with a chisel. The face is elongated, with high cheek-bones and slightly sunken cheeks. The eyes under the arched eye-brows are almond shaped, with a slightly indicated iris. It seems that the pupil was not marked.
The hair-dress and to a certain extent the facial features were influenced by the portraits of Antoninus Pius, a fact which allows us to date the head from Gigen to the early Antoninian period (AD 140-160). The hair-dress shows an interesting peculiarity: the three forelocks curl to the left, resting on the forehead. This motif is typical for the Graeco-Roman god Serapis, although in a very stylized manner it appears on a number of portraits from the Hadrianian and early Antoninian periods.
The bust from Svishtov (Fig. 2 *1*, *2*, *3* and *4*) represents a middle age man, dressed in *tunica* and *paladumentum*, afixed on the right shoulder with a fibula. The broad face with compact proportions has a low forehead, rounded above the beginning of the nose and bulging eyes with thick eyelids. The hair is slightly above the skull. It is brushed forward towards the forehead and divided in the middle, making a small pitchfork-like motif.
The hair lacks volume and finds close parallels in the portraits of Valerianus and Galienus from the time of their joint reign (AD 253-259/260). As for the shape of the head, it is much similar to the late portraits of Galienus. The typological and stylistic features and the indicated parallels shows that this portrait was made in the late Galienic period (AD 260-270). The shape and the size of the bust as well as the representation of the dress also support the suggested date.

Някои акценти в архитектурното проектиране на църковното строителство в Първото българско царство

Стела Дончева

След 870 г., когато окончателно се налага ролята на византийското духовенство в България, процесът на реформи, започнал след победата над иконоборчеството през 843 г. е вече завършен и Великата църква утвърждава литургичната си доминация над периферията (Taft 1980-1981, 47-75). Това се потвърждава и от църковната архитектура - украса и литургично разположение на пространството, която може да бъде описана най-общо като еволюция (Mathew 1971, 107, fig. 52) от отворени към затворени форми.

Църковната постройка става компактна и съсредоточена към централното пространство, такава каквато е била и Новата църква на Василий I (Vita Basilii - Mango 1972, 192-199) - първата известна кръстокуполна сграда в Константинопол, построена през 880 г., създадена като отражение на новата мистагогия и едно по-буквално и репрезентативно схващане за литургичната „история". От IX в. архитектурният тип на кръстокуполната композиция във византийската църковна архитектура става доминиращ за цели пет века.

Пряката приемственост на архитектурния тип църква в Преслав е осъществена след трайното установяване на византийската литургична практика в края на IX в., когато новият тип кръстокуполен храм е вече създаден (Diehl 1910, 404-406) и утвърден във византийската столица. Това се потвърждава и от сравнителния анализ на метричните зависимости на кръстокуполните църкви в Преслав и Константинопол, основани на строга система от пропорционални отношения.

Направените предварителни проучвания (Дончева 1999, 85-91; Дончева 2000a, 95-124, 2000b; Дончева 2001, 94-106) доказват, че църквите с четири свободни опори в Преслав, както и най-ранните представители на типа в Константинопол - Атик Мустафа Паша (IX в.) и Фенари Иса Джами (907 г.), са оразмерени по златното сечение (Грим 1935; Гика 1935; Месель 1936) и „функцията" му (Цейзинг 1876; Zeizing 1855), като пропорцията се наблюдава в отношението на средния кораб (централно пространство) към страничните кораби, както и в отношението на ширината към дължината.

Освен ирационална подчиненост, пропорционалният анализ разкри и прости аритметични отношения. Предложената тук обемно-пространствена възстановка се основава на зависимостите в плана, подобно на връзката между плана и обема при константинополските църкви, като производна на аритметичната система се явява и стофутовата мярка. Оразмеряването спрямо нея доказва кратни отношения на гръцката (20,8 см) и византийската (31,2 см) стъпка (Афанасьев 1976, 141-146; Schilbach 1970, 266).

Оказва се, че методите на построение на архитектурните форми са следствие от изходен размер, който се ограничава до няколко стандартни стойности. Изходна величина (модул) на цялата композиция е диаметърът на централния купол (страната на подкуполния квадрат); ширината на средния и страничните кораби на пропорционираните по златното сечение паметници е съответно 3,00-3,50 м и 1,20-1,50 м, като дължината варира от 8-9 до 10,50 м.

Извън тези обобщени резултати остава църква № 1 в м. Бял бряг, която е построена по златното сечение, а размерите ѝ са производни на римската стъпка. От самото разкриване на църквата през 1948 г. (Иванова 1948, 149-156), тя е обект на изследователския интерес, като специфичният ѝ план е в основата на много и различни интерпретации. За съжаление, проучванията не се основават на друг археологически материал, защото такъв не е бил публикуван от разкопвача на паметника. На плановите характеристики се базира и датировката на църквата, предложена от проучвателя, която е отнесена към X век. Паралелите с арменo-грузинската архитектура (Иванова 1948, 151; Чанева-Дечевска 1980, 58-60) са интересни, но не докрай убедителни и не дават представа за пътя и причините на тази вероятна приемственост. Може би трябва да се приеме изказаното становище за връзки с константинополската архитектурна школа (Мавродинов 1959, 166-167; Миятев 1965, 112-113), откъдето в готов вид е заимстван и самият кръстокуполен план в България.

Подобни планови особености има църквата Мирелейон (Бодрум джамия) в Константино-

пол (Ebersolt, Thiers 1913, 140-150, 219; Millingen 1912, 131, 136, 198; Rodley 1994, 135-137; Schefer 1978, 235-277; Striker 1981; Ebersolt, Thiers 1913, 219; Брунов 1949, 160-169; Брунов 1968, 159-194; Macridy 1964, 255; Mango, Hawkins 1964, 300-303; Megaw 1964, 251-315), която според писмените свидетелства е издигната в началото на X век за съпругата на Роман Лакапин, починала през 922 г. По-късно тук са погребани и други представители на царската фамилия.

В настоящото изложение ще се опитам да представя сравнително не само сходните на пръв поглед планови особености, но и общите композиционни принципи, които са в основата на архитектурната постановка на двете сгради. За целта ще направя пропорционален анализ на плана и производната от него обемно-пространствена постановка на двете църкви - № 1 в м. Бял бряг и Мирелейон в Константинопол, и ще сравня получените резултати.

Метричен анализ и реконструкция на църква № 1 в м. Бял бряг

Проучването на принципите на оразмеряване в плана на църва № 1 в м. Бял бряг (обр. 1 *1*) показва, че постройката е пропорционирана по модулната система.

Основна оразмерителна единица, приета за модул е диаметърът на купола (страната на подкуполния квадрат), който е равен на $2M_0$, т. е. основното отношение е 1:1 - пропорцията на подкуполното пространство.

Дълбочината на кръстните рамена е приблизително също $2M_0$, предапсидните пространства са $1,5M_0$, а дълбочините на апсидите - $1M_0$ (за централната) и $0,5M_0$ (за страничните).

Отношението между ширината и дължината на наоса (без апсидната част) е 1:1, а на цялата ширина на постройката към нейната дължината (заедно със стените) е 9:13. Зависимостта между дълбочината и ширината на притвора е 1:3.

Пропорциите по модулната система, сравнени с размерите от плана дават следната картина:

На практика очертанията на плана се трасират след последователното нанасяне на диаметъра на окръжността по двете взаимноперпендикулярни оси (обр. 1 *1*) и така се образува цяла координатна система с основен размер диаметъра на купола (или страната на подкуполния квадрат), с помощта на която се определят всички елементи от плана.

Освен аритметичната система на пропорциониране и производните прости отношения в плана се открива и т. нар. диагонална система. Изходни величини са страната (1) и диагоналът ($\sqrt{2}$) на подкуполния квадрат. С проекциите им върху пространствените перпендикулярни оси се оформя цяла система от пропорционално нарастващи квадрати (обр. 1 *1*), които оформят композиционно постройката.

Тази система е позната като система на последователно увеличаващите се квадрати и обединява системата на кратните модулни отношения с ирационалните отношения между страната на квадрата и неговия диагонал. Този метод на построения е близък до т. нар. диагонална система, при която големите величини (диагоналите) са следствие от малките величини - страната на квадрата или правоъгълника, т. е. пропорционалното нарастване е с отношение между страните $1/\sqrt{2}$; $1/\sqrt{3}$; $1/\sqrt{4}$; $1/\sqrt{5}$ (златния правоъгълник) и т. н.

Построението на църква № 1 на Бял бряг започва от диагонала на подкуполния квадрат, който се проектира върху надлъжната и напречната ос. След издигането на перпендикуляри от точките на засичане се оформя нова квадратна фигура. С радиус, равен на диагонала на новия квадрат, се нанася нова проекция и така се продължава до композирането на цялата планова схема. При тези построения страната на всеки следващ квадрат се отнася към страната на предходния, както диагонала на квадрата към неговата страна, т. е. $2/\sqrt{1}$.

От анализите и построенията до момента може да се заключи, че при оразмеряването на църква № 1 в м. Бял бряг са обединени системата на модулните кратни отношения и системата на последователно построените квадрати (обр. 1 *1*).

Таблица 1

Конструктивни елементи	Реални размери (м)	Отношение	Изчислени размери (м)	Разлики (м)
Страна на подкуполния квадрат	1,80	$2M_0$	1,80	0
Дълбочина на кръстните рамена	1,80	$2M_0$	1,80	0
Дълбочина на централната апсида с предапсидното пространство	2,20	$2,5M_0$	2,25	0,05
Ширина на притвора	5,60	$6M_0$	5,40	0,20
Дълбочина на цялата постройка	11,80	$13M_0$	11,70	0,10

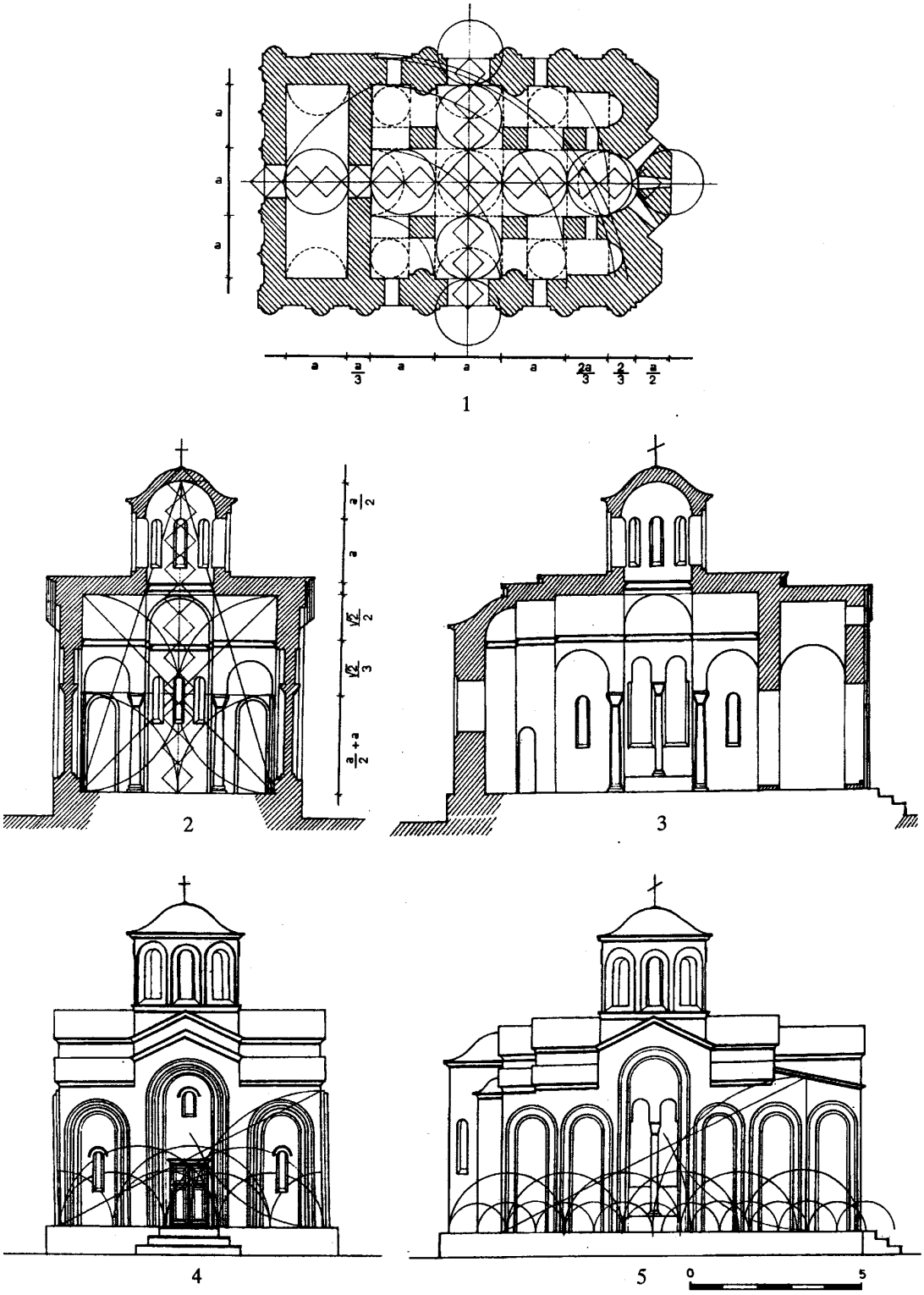

Обр. 1. Местността Бял бряг в Преслав, църква I: 1 - план на основите (метричен анализ); 2 - напречен разрез; 3 - надлъжен разрез; 4 - фасада-запад; 5 - фасада-север.
Fig. 1. Byal Bryag locality near Preslav, Church I: 1 - plan of the substruction (metric analysis); 2 - cross-section; 3 - longitudinal section; 4 - façade-west; 5 - façade-north.

Обемно-пространствената постановка е реконструирана спред зависимостите, открити в плана (обр. 1). Височината до ключовия камък на купола например е 10,5M_0 и е равна на дължината до апсидите; височината до началото на извивката на кръстокуполните сводове е 5M_0, колкото е разстоянието от подкуполния квадрат; височината на опорите е близо 3M_0, равна на половината ширина на наоса; височината на купола с барабана е 3,5M_0, колкото е разстоянието от подкуполния квадрат до апсидата .

По системата на последователното увеличение на квадратите, височината до зенита на кръстните рамена (вътрешнопространствения обем) е реконструирана по третия квадрат от плана, който е равен на удвоената изходна величина - подкуполният квадрат. Ако отношението между диагонала и страната на подкуполния квадрат, означена с *a* и приета за единица, е $\sqrt{2}$:1, то на третата фигура от системата е $2\sqrt{2}/2$.

Планът на основите (обр. 1 *1*) отговаря на очертанията на централното наосно пространство, заключено между вътрешните стени и източните опори.

По диагоналната система барабанът на купола е равен на страната *a* на подкуполния квадрат, а радиусът на дъгата на купола е равен на половината от страната на подкуполния квадрат: $a/2$ (обр. 1 *2*).

Така оразмерената обемна композиция е хармонично пропорционирана и е свързана с отношенията в плановата схема (обр. 1 *2* и 1 *3*).

Оформянето на фасадните плоскости е по златното сечение и поизводните му построения (обр. 1 *4* и 1 *5*).

След разделянето на ширината в златно сечение и нанасяне на отрязъците симетрично от т. А и т. В (обр. 1 *4*), се определят и основните конструктивни елементи по познатите вече отношения.

От направения анализ може да се заключи, че църква №. 1 в Бял бряг е композирана по двете пропорционални системи - аритметичната (модулните зависимости) и геометричната (диагоналните отношения в квадратната система и златното сечение). При сравнително разглеждане спрямо стофутовата мярка се установява, че основните размери са кратни на римската стъпка (29,5 см). Така например ширината на подкуполния квадрат - (1,80 м) е ~ 6,1 р. ст.; дължината на цялата постройка - (11,80 м) е точно 40 р. ст.; а ширината й (7,40 м) е ~ 25 р. ст.

Метричен анализ на църквата Мирелейон (Бодрум джамия) в Константинопол

Анализът на отношенията между конструктивните елементи в плана показват, че и тази църква е оразмерена по модулната система, като основна оразмерителна единица е страната на подкуполния квадрат. (обр. 2 *1*)

Отношението „квадрат“ 1:1 се повтаря при подкуполното пространство и в целия наос (без апсидната част). Зависимостта между дължината и ширината на цялата постройка е 11:6. Сравнителното представяне на модулните зависимости и размерите, измерени графически от плана дава следните резултати, отразени в таблица 2.

Незначителните разлики между реалните размери и изчислените стойности доказват наличието на модулни отношения между елементите в плана, които на практика се реализират върху терена с помощта на пергел или въже с две колчета. Последователното очертаване на основния изходен размер - диаметъра на купола (страната на подкуполния квадрат) по две главни оси (обр. 2 *1*) трасира цялата планова композиция на постройката.

Освен аритметичната (модулна) система, при пропорционалния анализ се откриват и геометрични (ирационални) зависимости, като основна оразмерителна единица е страната на подкуполния квадрат и производните му (1:$\sqrt{2}$; 1:$\sqrt{3}$; 1:$\sqrt{4}$; 1:$\sqrt{5}$: и т. н.), образуващи т. нар. диагонална ситема, подобна на системата от последователно увеличаващи се квадрати при църква №1 в м. Бял бряг (обр. 1 *1*). И тук страната на всеки следващ квадрат се отнася към страната на предходния, както диагоналът към неговата страна, т. е. $\sqrt{2}/1$.

Таблица 2

Конструктивни елементи	Реални размери (м)	Отношение	Изчислени размери (м)	Разлики (м)
Страна на подкуполния квадрат	3,10-3,20	2M_0	3,10-3,20	0
Дълбочина на кръстните рамена	2,70	1,5M_0	2,40	0,30
Дълбочина на централната апсида с предапсидното пространство	3,70	2,5M_0	3,87	0,14
Ширина на притвора	9,60	6M_0	9,30	0,30
Дълбочина на цялата постройка	17,70	11M_0	17,60	0,10

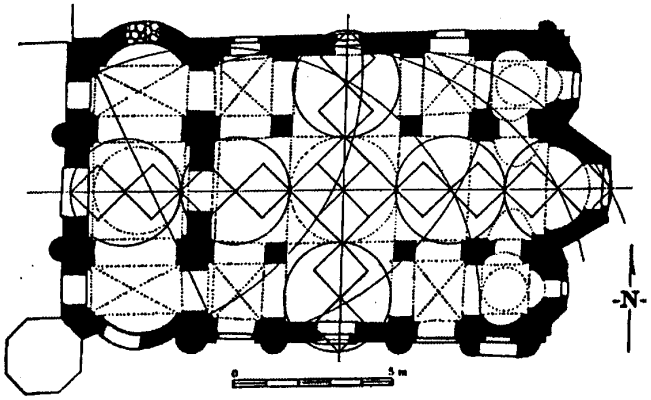

1

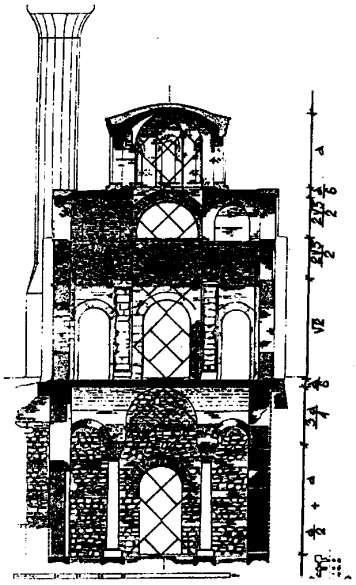

2

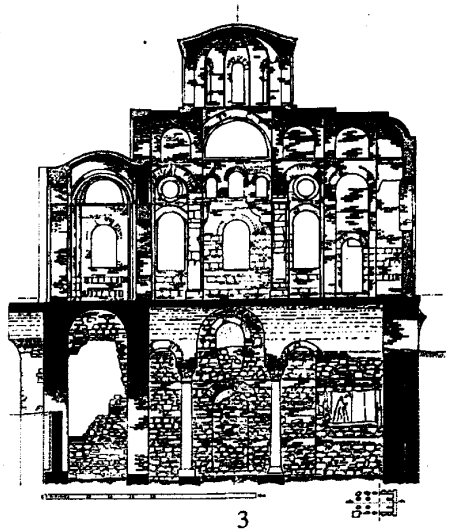

3

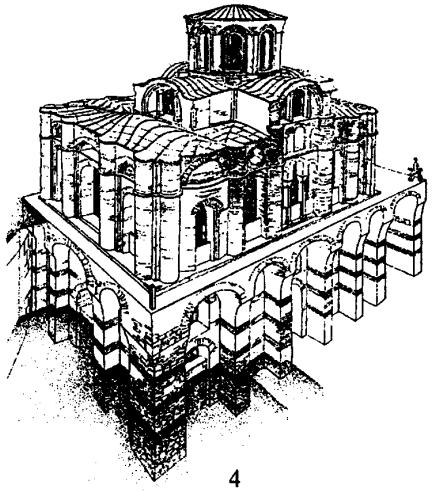

4

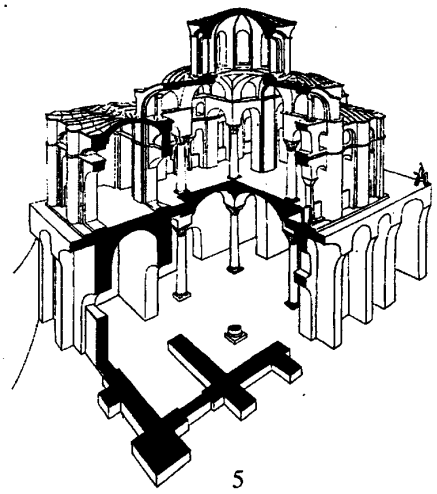

5

Обр. 2. Константинопол, църквата Мирелейон: 1 - план на основите (метричен анализ); 2 - напречен разрез; 3 - надлъжен разрез; 4 - аксонометрия; 5 - аксонометрия.

Fig. 2. Constantinople, the Mireleion church: 1 - plan of the substruction (metric analysis); 2 - cross-section; 3 - longitudinal section; 4 - acconometry; 5 - acconometry.

По този принцип се определят местата на всички композиционни елементи на плана (без изключение) (обр. 2 *2*); така например, ако страната на подкуполния квадрат е *a*, то опорите са $^{a}/_{4}$, предапсидното пространство е $^{a}/_{4} + {}^{a}/_{2}$, западното кръстно рамо е $^{a}/_{3}$, дълбочината на притвора - *a* и т. н.

Тези зависимости се прилагат и при пространственото изграждане на църквата (обр. 2 *2* и 2 *3*). Височината на цялата постройка е $13M_0$, на колоните - $3{,}5M_0$, на приземния етаж - $5M_0$, а на галерийния (до ключовия камък на купола) - $8M_0$. Височината на сводовете над кръстните рамена е $5{,}5M_0$, а на купола с барабана - $2{,}5M_0$.

По ирационалната „квадратна система" височината на приземния етаж е: $^{9a}/_{4}$, а отделно на колоните - $^{a}/_{2} + a$; на свода, поддържащ галерийния етаж - $^{3a}/_{4}$, а на опорите в него - $\sqrt{2}\,a$.

Височината до началото на извивката на кръстовидните сводове е $^{2\sqrt{5}}/_{2}$, колкото е и до зенита им. Цялата куполна конструкция до ключовия камък на купола е с височина *a* и т. н.

Оказва се, че цялата обемно-пространствена постановка на църквата е пропорционирана и оразмерена спрямо отношенията в плана (обр. 2 *2*, 2 *4* и 2 *5*).

Тази взаимообвързаност между план и обем, която се открива при Бодрум джамия в Константинопол потвърждава и направената на този принцип реконструкция на църква № 1 в м. Бял бряг в Преслав. Сходните оразмерителни зависимости на двете постройки (обр. 1) и (обр. 2) доказват тяхната връзка и приемствеността в изграждането на църква № 1 в Бял бряг от църквата Мирелейон в Константинопол.

Потвърждение на това намирам и при сравнителното разглеждане спрямо стофутовата мярка. Изчисленията показват, че размерите на църквата в Константинопол са в кратни отношения на римската стъпка (29,5 см). Така например ширината на подкуполния квадрат (3,10 м) е 10,5 р. ст., дълбочината на кръстните рамена (2,70 м) е 9 р. ст., дълбочината на централната апсида (3,70 м) е 12,5 р. ст., ширината на притвора (9,60 м) е 32,5 р. ст., а дължината на цялата постройка (17,60 м) е 60 р. ст.

Направеният анализ на двете кръстокуполни постройки ясно показва наличието на сходни оразмерителни принципи и пропорционални зависимости, което ми дава основание да смятам, че между двете сгради има пряка връзка. Тя се потвърждава и от сходното разпределение на декоративните елементи. И при двете постройки фасадните плоскости са оформени с полуколони, като разликата е в мащаба и разпределението. При Бодрум джамия фасадата е разчленена от тежки полуцилиндрични контрафорси, а в църквата от Бял бряг те са умалени до издаващи се полуцилиндрични колони над правоъгълни паластри; при първата - контрафорсите са разпределени спрямо вътрешното положение на конструктивните елементи, а при църквата от Бял бряг се наблюдава известно разминаване. Има и някои различия - например полуцилиндричните ниши в пастофориите и притвора, както и наличието на три входа към вътрешността на постройката при Бодрум джамия, които липсват в преславската църква.

Единната архитектурна концепция между двете сгради обаче е очевидна и се доказва от направения пропорционален анализ с уточнението, че при Бодрум джамия декорацията е с конструктивно значение, докато при църквата от Бял бряг тя изпълнява само естетични функции.

Сравнителното разглеждане на принципите на оразмеряване при двете постройки още веднъж потвърждава и доказва пряката приемственост на кръстокуполния архитектурен тип от византийската столица, въпреки специфичния план на църква № 1 от Бял бряг. Двете постройки са датирани през X в., като би могло да се направи уточнението, че църква № 1 е изградена малко след 922 г. (когато вече е издигната църквата Мирелейон в Константинопол), а именно към 30-те - 40-те години на X в.

Утвърденият и разпространен тип църковна постройка отговаря на изменените естетически концепции в християнската философия. Сложната и ритмична организация е материален израз на основната богословска идея - идеята за преодоляване на разрива между земята и небето. Такава представа за двете степени на храмовото пространство напълно отговаря на средновековното схващане за образа на света, изграден от две нива, в които старозаветната и платоновата традиция се смесват (Аверинцев 1975, 280).

Във всеки акт на богослужението вярващият вижда символичен намек за свръхчувствения мир. Естетиката създава в култа особена форма „мистически материализъм", в който трансцедентния Бог въплъщава идеята на чистия спиритуализъм. При един такъв подход към изкуството се достига до неговия извънвременен и извънпространствен характер, където побеждава принципа на ирealността.

Византийската литургична реформа, започнала след победата на иконопочитанието през 843 г. е окончателно завършена през 870 г., когато България се определя трайно към право-

славния Изток. Литургичните промени и новите изисквания, изразяващи се най-вече в новата редакция на литургията на Св. Йоан Златоуст (Taft 1978; Мирковић 1965), и разработения ритуал на протезиса (приготвянето на свещените дарове) изискват и предпочитат умалената архитектура (Тафт, Фаруджа 1992, 44; Чифлянов 1968).

Утвърденият и разпространен през IX-X в. архитектурен тип на кръстокуполния храм отговаря на изменените естетически концепции в християнската философия и отражението им върху богослужебния ритуал. Интимността и проницателността стават основни стилистични концепции както в средновековната византийска, така и в българската архитектура.

Методите на построение на архитектурните форми, с които се реализира художественият замисъл, са не само поредица от практически действия, технически умения и традиционни връзки и влияния, но и резултат от аналитично разработен предварителен проект спрямо установените литургични канони. При това организацията е направена спрямо синтеза на ритуално представяне на евхаристията като реален символ на историята на Спасението.

Стремежът на България да се утвърди като значима сила в политически и културен аспект превръща Преслав във водещ център, който приема, обобщава и доразвива новите явления, като кръстокуполната храмова концепция е най-значимото материално проявление.

Цитирана литература:

Аверинцев 1975: С. Аверинцев. Порядок космоса и порядок истории в мировозрении раннего средневековья. Москва, 1975.

Афанасьев 1976: К. Афанасьев. 100 футов. - В: Средновековоя Русь. Москва, 1976.

Брунов 1949: А. Брунов. Архитектура Константинополя IX-XIIвв. - Византийский временник, 2, 1949, 150-214.

Брунов 1968: А. Брунов. К вопросу о средневизантийской архитектуре Константинополя. - Византийский временник, 1968, 3, 159-194.

Гика 1935: М. Гика. Эстетика пропорции в природе и исскустве. Москва, 1935.

Грим 1935: Г. Грим. Пропорциональност в архитектуре. Москва, 1935.

Дончева 1999: С. Дончева. Към методите на оразмеряване на кръстокуполните църкви в Преслав. - Археология, 1999, 1-2, 85-91.

Дончева 2000a: С. Дончева. Метрични зависимости и оразмерителни принципи в църковното строителство на Първата българска столица. - В: Плиска - Преслав, 8. Шумен, 2000, 114-124.

Дончева 2000b: С. Дончева. Църквата във Виница - опит за планова и пространствена възстановка. - Годишник на Шуменския университет, 15А. Факултет по хуманитарни науки, 2000, 95-105.

Дончева 2001: С. Дончева. Метричен анализ на някои кръстокуполни храмове от Велики Преслав. - В: Преславска книжовна школа, 5, 2001, 94-106.

Иванова 1948: В. Иванова. Две църкви на Бял бряг в Преслав. - Разкопки и проучвания, 3, 1948, 149-156

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.

Месель 1936: Э. Месель. Пропорции в античности и средние века. Москва, 1936

Мирковић 1965: А. Мирковић. Православна литургика и наука јо Богослужень у православне источне цркве. Београд, 1965.

Миятев 1965: К. Миятев. Архитектурата в Средновековна България. София, 1965.

Тафт, Фаруджа 1992: Р. Тафт, Е. Фаруджа. Византийското богослужение. - В: Теология на литургията и теология на символа. София, 1992.

Цейзинг 1876: А. Цейзинг. Золотое деление как основный и морфологический закон природы и исскуства. Москва, 1876.

Чанева-Дечевска 1980: Н. Чанева-Дечевска. Църкви и манастири от Велики Преслав. София, 1980.

Чифлянов 1968: Б. Чифлянов. Проскомидията. - Годишник на Духовната академия, 17, 1968.

Diehl 1910: C. Diehl. Manuel de l'art Byzantin. Paris, 1910.

Ebersolt, Thiers 1913: J. Ebersolt, A. Thiers. Les eglises de Constantinopole. Paris, 1913.

Macridy 1964: T. Macridy. The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul. Dumbarton Oaks Papers, 18, 1964, 279-298.

Mango 1972: C. Mango. The Art of the Byzantine Empire 312-1453. Sourses and Documents. 1972.

Mango, Hawkins 1964: A. Mango, J. Hawkins. Additional Notes. - Dumbarton Oaks Papers, 18, 1964, 300-303.

Mathew 1971: T. Mathew. The Early Churches of Constantinople. Arhitecture and Liturgy. Pensylvania, 1971.

Megaw 1964: A. Megaw. The Original Form of

The Theotokos Church of Constantine Lips. - Dumbarton Oaks Papers, 18, 1964, 251-315.
Millingen 1912: A. van Millingen. Byzantine churches in Constantinople. London, 1912.
Rodley 1994: L. Rodley. Byzantine Art and Architecture. An Introduction. Cambrige, 1994.
Schefer 1978: H. Schefer. Byzantinische Architektur. München, 1978.
Schilbach 1970: E. Schilbach. Byzantinische Metrologie. München, 1970.
Sevcenko 1973: A. Sevcenko. Some Church and Monasteries on the Southshore of the Sea of Marmara. - Dumbarton Oaks Papers, 27, 1973, 235-277.
Striker 1981: S. Striker. The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul. Princeton, 1981.
Taft 1978: R. Taft. The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and Other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrisostom (= Orientalia Christiana analectha, 200). Rome, 1978.
Taft 1980-1981: R. Taft. The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm. - Dumbarton Oaks Papers, 34-35, 1980-1981, 47-75.
Zeizing 1855: A. Zeizing. Neue Lehre über die Proportionen des menschlichen Körpers. Aesthetische Forshungen. Berlin, 1855.

Some Important Points of Church Architectural Design in the First Bulgarian Kingdom

Stela Doncheva

The comparative analysis of the metric proportions of the cross-shaped churches in Preslav and Constantinople indicates that their design and planning is subordinate to two architectural proportional systems: the irrational (geometric) and the numerical (arithmetic). The initial quantity (module) of the whole composition is the diameter of the central cupola (i. e., the length of the side of the quadrant under the cupola).

Preliminary studies have shown that the churches in Preslav which had four free-standing props, as well as the earliest representatives of this type in the Byzantine capital - Atik Mustafa Paşa (9th century) and Fenari Isa Camii (907) - were designed according to the golden section and its "function". This projection is observed in the ratio between the middle nave and the side naves as well as the ratio between their width and length.

Church I at the site of Byal Bryag near Preslav and the Mireleion church in Constantinople (920-922) do not match these results. These buildings were designed according to the module (numerical) system and the so-called Diagonal system, in which the large areas (the diagonals) result from the small areas (the side of the quadrant), i. e. the ratio between the sides have a proportional increase of $1:\sqrt{2}$; $1:\sqrt{3}$; $1:\sqrt{4}$; $1:\sqrt{5}$.

The design of the space results from the relations in the design, and the design of the fasades is according to the golden section and its arbitrary conceptions.

Besides the two proportional systems, a metric analysis revealed divisible ratios by the 100-feet measure; the principal dimensions of the two buildings are divisible by the Roman foot (29,5 cm).

The presence of similar design principles and proportional ratios in Church I in Byal Bryag near Preslav and the Mireleion church in Constantinople, which are not indicated in the rest of the buildings from this period in the two capitals, supports my assumption that there is a direct relation between the two buildings. The precise date of the Mireleion church (922) is a reference point also for the probable date, when Church I in Byal Bryag near Preslav was constructed, namely the 30s or the 40s of the 10th century.

Три византийски процесийни кръста от Преслав

Константин Тотев

При археологическите разкопки в старата столица Велики Преслав по различно време и от различни обекти във Вътрешния и Външния град и околността бяха открити значителен брой цели и фрагментирани процесийни кръстове. Те са близо 30 екземпляра, за които с редки изключения няма първични, а липсват и обобщителни публикации. Няколко кръста са включени като процесийни в каталозите на материалите от отделни обекти, без да се уточнява разновидността им или да се привеждат конкретни аналогии за тях (Бацова 1964, 54, обр. 6; Тотев 1972, обр. 7а; Антонова, Дремсизова 1984, 64, обр. 15; Аладжов 1985, обр. 55). Подобен подход озадачава, но едва ли византийският характер на тази група паметници на християнския култ е основната причина те да са останали и досега извън научен оборот. Проучванията на този материал не се различават и в други градове и обекти в Северна и Южна България (Джамбов 1980, 354-361; Атанасов 1991, 77-97). Напоследък в някои съобщения, статии и обобщителни студии включих нови процесийни кръстове, внесох корекции за екземпляри, известни от по-стари публикации и предложих нови критерии за класификация и цялостна обработка на този материал (Тотев, Косева 1996, 37-44; Тотев 1997, 39-47; Тотев 1998a, 68-72; Тотев 1998b; Тотев, Станчев 1999, 93-96; Тотев 2000). В този аспект е насочено вниманието ми и в настоящето съобщение, посветено на три кръста, открити като колективна находка в съвсем близката извънградска околност на столицата Велики Преслав.

Изследването на тези кръстове на пръв поглед може да се свърже с откриването им като колективна находка. Все пак това обстоятелство предоставя възможности за интерпретация на всеки един от тях, поставя въпроси за мястото на изработка, датировката и дали това е бил самостоятелен комплект процесийни кръстове, предназначен за няколко различни лития. И трите екземпляра предлагат сведения за много сложен технологически процес, свързан с изработката, сглобяването и декорацията на една по-рядка разновидност процесийни кръстове, за която почти няма технологически изследвания и данни.

В инвентарната книга на Археологическия музей - Велики Преслав, местонамирането на кръстовете е отбелязано най-общо: на левия бряг на Тича, при изхода на пролома, по пътя за Патлейна, като повторно е посочено, че трите кръста са намерени заедно като колективна находка. В музея във Велики Преслав няма други данни за тях. Запазени са обаче старите инвентарни номера, с които кръстовете са записани след откриването им - No. 1083, No. 865 и No. 866. Според тях първият кръст (No. 1083) явно е бил отделен като по-значителна находка и инвентиран към друга група предмети с непоследователен номер. Възможно е той да е отбелязан по този начин поради включване в някоя от първоначалните експозиции. Другите два кръста носят последователни No. No. 865, 866. Изложените данни не позволяват да се установи годината на постъпването на тези находки в музея.

Впоследствие кръстовете са предадени за реставрация в Археологическия музей в София. Тя е била сполучлива, но до известна степен лишава от възможността да се извършат по-сериозни изследвания за металното покритие, украсата и медальоните върху рамената на два от кръстовете[1]. Тези обстоятелства са важни, тъй като насочват, че трите кръста са били открити най-вероятно в първите две, най-късно три десетилетия на XX в. Трудно е да се определи и кога точно е извършена тяхната реставрация. Това са данните, с които разполагам относно възможностите за локализиране на мястото, годината и обстоятелствата на откриване на тази безспорно интересна находка от три цели процесийни кръста.

След реставрацията, първият кръст е записан в инвентарната книга под номер 1484 (обр. 1 *1, 2*). Той е изцяло запазен. Дълъг е 42 см, заедно с дръжката. Широчината му е 15 см, а дебелината е 0,05 см. При последните наблюдения се оказа, че е изработен от желязо. За това свидетелстват отделни участъци с дълбочинна корозия, които добре се виждат под микроскоп. Всъщност се установи, че става дума за сърцевината на кръста, която е изкована от тънък железен лист. Този лист първо е бил покрит с тънък меден слой. Впоследствие върху него е било положено двустранно бронзово

[1] *При реставрацията кръстовете са обмазани с преобразувател. Разтворът, с който е покрит най-големия кръст, е оцветен с графитен прах. Под този сивочерен слой е много трудно да се различат остатъците от някакъв метал или припой.*

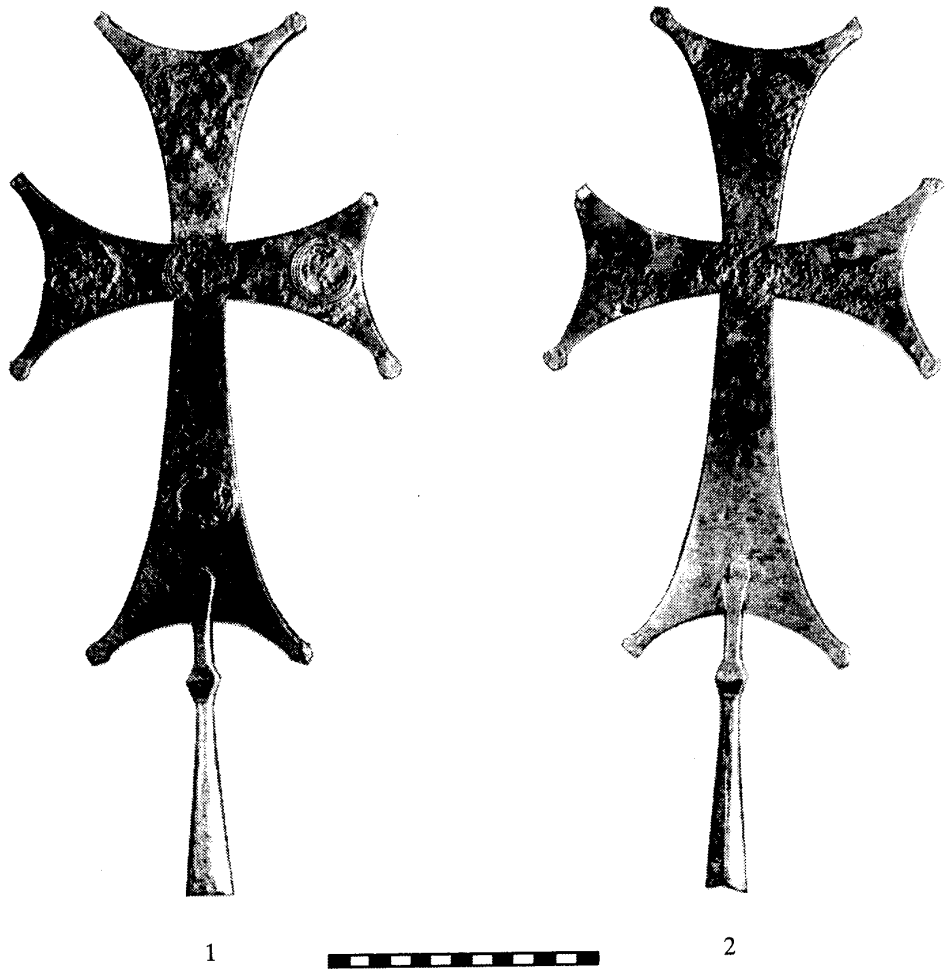

Обр. 1. Преслав. Процесиен кръст с двустранна украса, X-XI в.: 1 - лицева страна; 2 - обратна страна
Fig. 1. Preslav. Procession cross, ornamented on both sides, the 10th-11th century: 1 - obverse, 2 - reverse

покритие, след което са припоени релефни медальони с гравирани изображения. Последните от своя страна са доукрасени чрез позлатяване.

Формата на кръста е от т. нар. латински тип. Хоризонталните рамена са сравнително къси, за разлика от горното и значително издълженото долно рамо. При средекръстието всички рамена са по-тесни, а към краищата се разширяват и завършват с малки кръгли медальони. Кръстът е прикрепен чрез нит към бронзова дръжка. Тя има обемна украса в пирамидална форма, впоследствие са гравирани хоризонтални линии.

Лицевата страна на кръста, средекръстието и полетата на раменете при разширението са запълнени с релефна припоена украса (обр. 1) - кръгли медальони с диаметър 3,8 см, изпълнени със завидно технологическо умение. Те представляват кръгли бронзови пластини, обрамчени с четири концентрични бронзови жички. В така оформеното изобразително поле са гравирани бюстови изображения. Само при един медальон, върху дясното рамо се е запазила малка част от такъв образ. Вътрешността на останалите медальони от тази страна е почти напълно изгубена и се наблюдава само дълбочинната корозия в желязната сърцевина (обр. 2).

Обратната страна на кръста е украсена чрез същите технологически прийоми. Тук обаче е бил припоен само един медальон в средекръстието, изглежда също с гравиран образ,

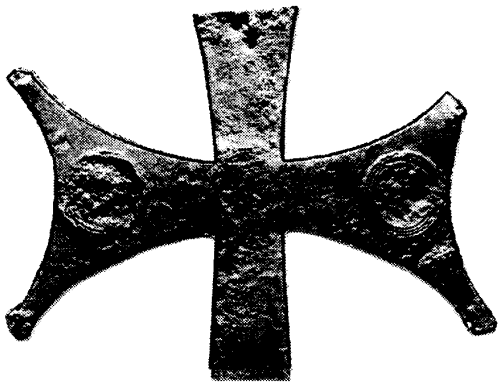

Обр. 2. Преслав. Релефни медальони върху хоризонталното рамо и предкръстието
Fig. 2. Preslav. Relief medallions on the horizontal arm and the fore-cross part

който не се е запазил. Медальонът е обхванат от четирилистна розета, разположена върху раменете около средекръстието. Контурът на тази розета е изграден от четири тънки концентрични нишки от бронз.

След извършените наблюдения значително по-лесно може да се възстанови първоначалния вид на този кръст. Той е въздействал с изисканата си форма, полирания блясък на бронзовата повърхност и откроявящите се релефни медальони, обрамчени със златно покритие. За съжаление не може да се каже на кого е била посветена иконографията им, тъй като бюстовите образи в медальоните не са запазени. Дали става въпрос за светци-войни, лечители или Дейсисна композиция е трудно да се разгадае. Единствено допустимо е в средекръстието да е стоял образът на Христос (обр. 3).

Изключително близък аналог на разглеждания екземпляр е бронзовият кръст от Историческия музей в Киев, датиран в XI в. (Пуцко 1983, 137-139, рис. 10). Той се отличава от Преславския кръст само по кръглите медальони, с които завършват раменете му и по оформянето на дръжката. Идентична е общата форма и припоената релефна украса. По един и същи начин са изпълнени медальоните, в ко-

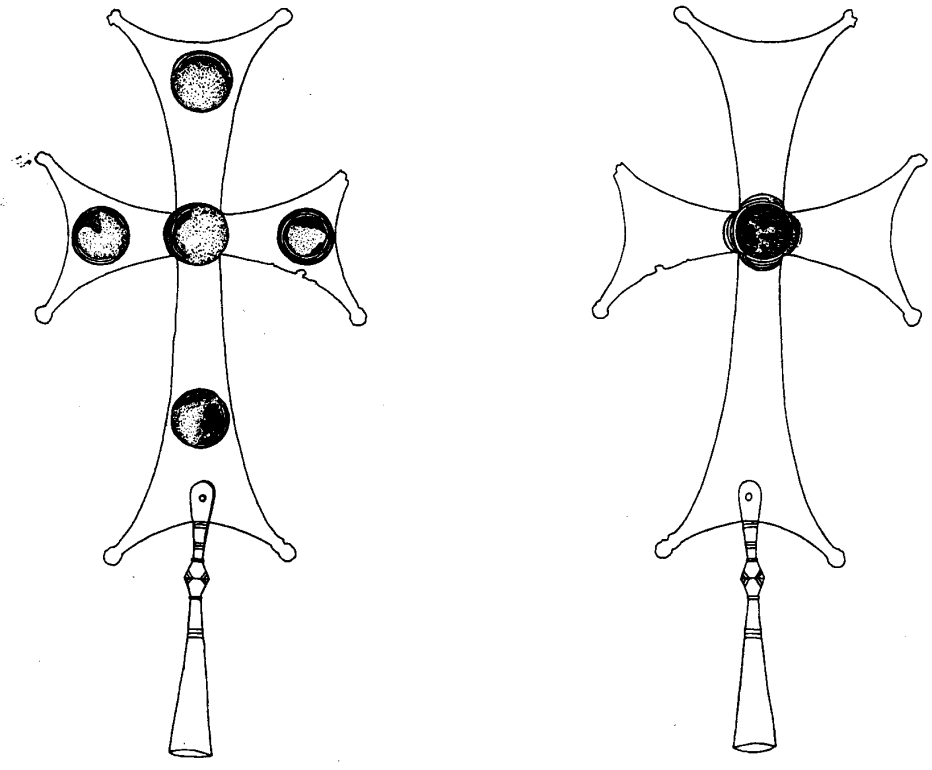

Обр. 3. Преслав. Графична рисунка на кръста - лице и гръб
Fig. 3. Preslav. Graphic drawing of the cross - obverse and reverse

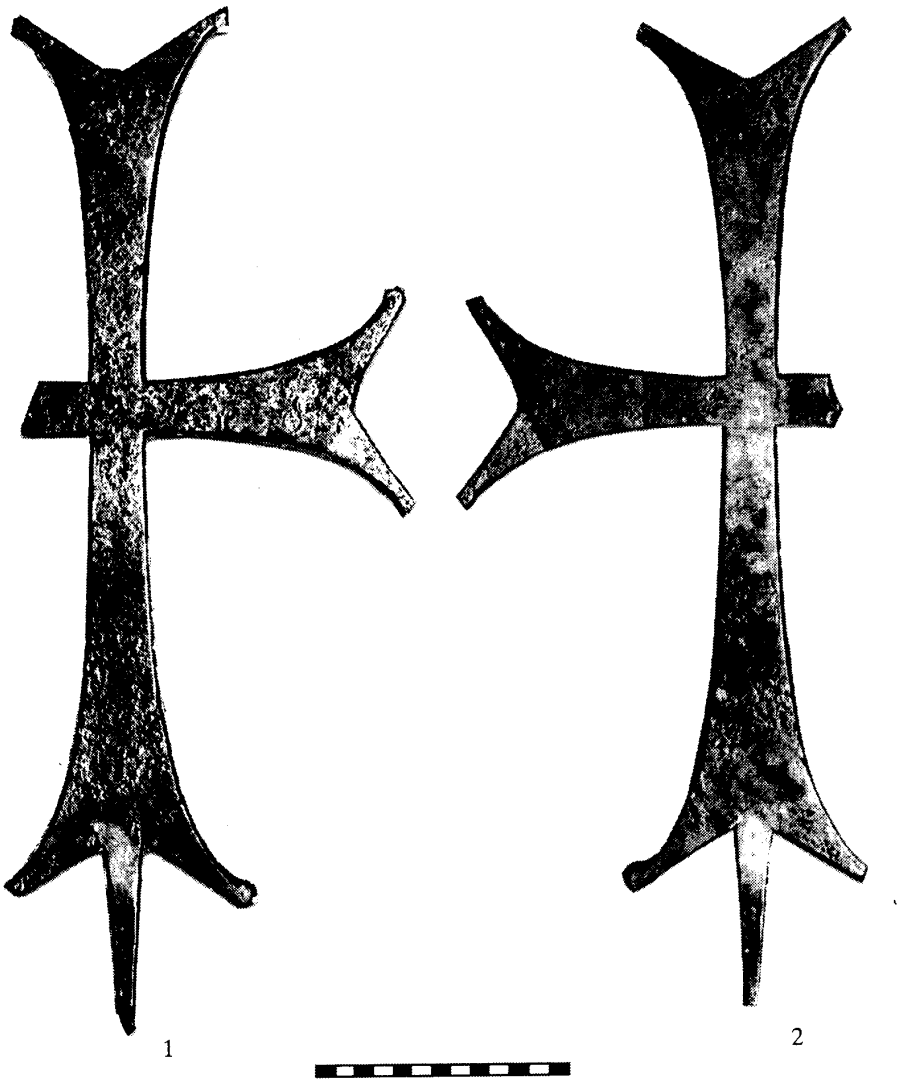

Обр. 4. Преслав. Процесиен кръст, украсен с релефни медальони, средата на X-XI в.: 1 - лицева страна; 2 - обратна страна
Fig. 4. Preslav. Procession cross, decorated with relief medallions, mid-10th -11th century: 1 - obverse, 2 - reverse

ито обаче са запазени гравираните изображения на Архангел Михаил и светците Димитър, Прокопий и Георги. В средекръстието медальонът е унищожен, но по всяка вероятност тук е стоял образът на Христос. Очевидно цялата иконографска програма е подчинена на светците-войни. Явно този подбор е свързан с победната и защитна сила на кръста при различни литии, в които е бил използван. Според В. Пуцко византийската изработка на Киевския кръст е безспорна. Въз основа на техниката на гравировка на изображенията, той дори допуска, че кръстът е изпълнен в Константинопол.

Вторият преславски кръст е вписан след реставрацията под номер 2082 (обр. 4). По техника и материал на изпълнение той е много близък с първия екземпляр и сигурно по тази причина е бил реставриран по същия начин. Размерите му обаче са значително по-големи. Заедно с дръжката височината му е 58 см, запазената ширина е 21 см, а дебелината - 0,05 см. Лявото рамо е отчупено малко преди средекръстието, но ширината на кръста може лесно да се реконструира - 32 см.

Кръстът има елегантно издължена форма. Раменатa му са тънки, а в краищата изведнъж значително се разширяват. Краищата им са оформени V-образно, като окончанията им завършват с малки серифи. В някои участъци

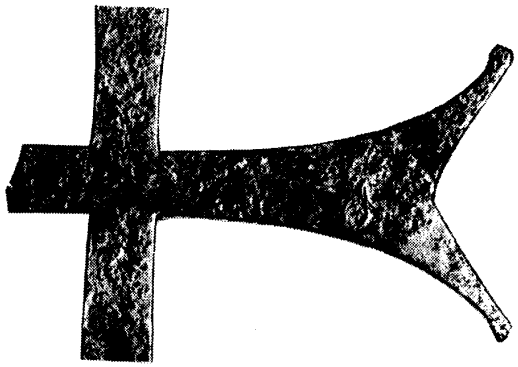

Обр. 5. Преслав. Релефен медальон върху лявото хоризонтално рамо
Fig. 5. Preslav. Relief medallions on the left horizontal arm

корозията критично е изтънила желязната сърцевина на кръста и местата на припоените релефни медальони по-трудно се различават.

Кръстът, подобно на предходния екземпляр е с изкована желязна сърцевина, върху която е нанесено много фино медно покритие, след което той е покрит двустранно с тънък слой бронз и е добре полиран. В края на раменете му са припоени бронзови медальони, към които са долепени по четири малки бронзови кръгчета (обр. 5). Както големите медальони, така и малките са рамкирани от две концентрични тънки бронзови лентички. Широките медальони изглежда са запълнени с релефна или гравирана украса, която не е запазена. В момента най-добре личат следите от припой и характера на описаната декорация на лявото хоризонтално рамо. На горното вертикално рамо по-слабо се виждат следите от припоя, а върху долното само е маркирано мястото за медальоните.

Украсата в средекръстието е много интересна. Тук е припоен кръгъл медальон, рамкиран от дебела медна жица и запълнен с релефна или гравирана украса. Единственото свидетелство за медальона са следите от припояване. Явно формата и размерът са били като тези върху раменете на кръста. Медна жица очертава около медальона листовидни орнаменти, радиално по четирите рамена. В средекръстието последните образуват по-малък кръст със заоблени краища (обр. 4 *1*).

Трябва да се отбележи, че разглежданият кръст е въздействал както с релефната си украса, така и с различния цвят на метала - мед, бронз, следи от позлата. Съчетаването на различни видове метали показва висок технологически опит на школувани майстори (обр. 6).

Близък аналог за този кръст е екземпляр, произхождащ от Епидавър, който се съхранява в музея на Стария Коринт (Byzantine Art, 1964, 556). Размерите му са напълно идентични с тези на втория кръст от Преслав. Датировката на кръста от Коринтския музей е XI-XII в. Върху лицевата му страна в средекръстието има по-малък кръст, очертан от бронзова лентичка, а в центъра е имало медальон, който е изтръгнат. Медальони са украсявали и краищата на раменета. Интересното е, че цялата бронзова украса е прикрепена към желязната повърхност на тялото на кръста.

Освен гореспоменатия кръст от музея в Коринт, ще посоча още един, който също има желязно тяло и добавени бронзови орнаменти. Този кръст се съхранява в Музея на изящните изкуства в Ричмънд и е датиран в X-XIIв. (Gonosova, Kondoleon 1994, №. 100).

Третият кръст от колективната находка от Преслав също има връзка по отношение на материал и изработка с останалите два екземпляра, на които вече се спрях. Запазен е изця-

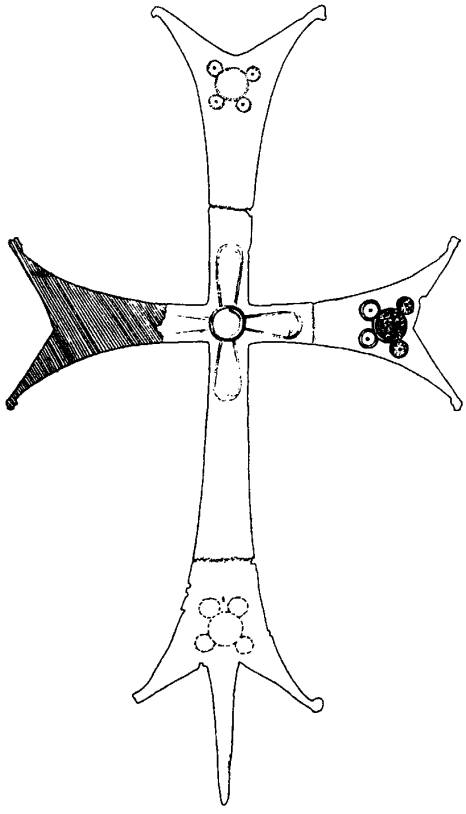

Обр. 6. Преслав. Графична реконструкция на процесийния кръст с релефни медальони
Fig. 6. Preslav. Graphic reconstruction of the procession cross with relief medallions

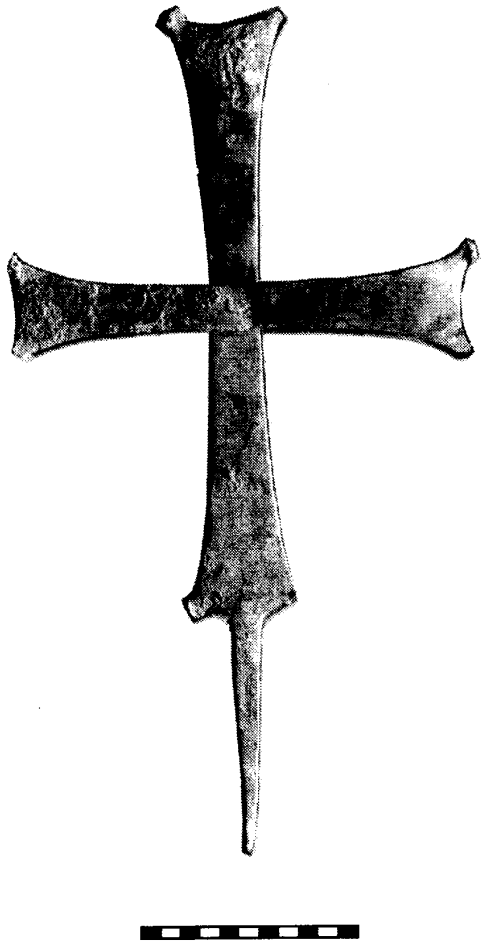

Обр. 7. Преслав. Процесиен кръст без следи от украса, X-XI в.
Fig. 7. Preslav. Undecorated procession cross, the 10th - 11th century

ло, а след реставрацията е заведен в Преславския музей под номер 2084. Още от пръв поглед се забелязва, че украсата му се отличава от другите (обр. 7). Според размерите си кръстът може да се отнесе към тези със среден формат. Височината му, заедно с дръжката е 43,5 см, а без нея - 32 см; ширината е 24 см, а дебелината варира от 0,2 до 0,3 см. Вертикалното и хоризонталното рамо са изковани от желязо и са скрепени в средекръстието с голям нит. Кръстът завършва с дълъг остър шип за прикрепване към дръжка. Раменете му се разширяват и завършват в края с по два малки медальона. За разлика от предходните два кръста, раменета на разглеждания не са толкова разширени в краищата си. Малките кръгли медальони, с които те завършват, не са разположени както обикновено в ъглите, а почти върху края на рамото. Прави впечатление, че самите кръгли дискчета са малки и много изтънени. Много вероятно е те да са имали само конструктивна функция, т. е. върху тях да са закрепвани обемни краища-втулки от друг метал или към тях да се е споявал цялостен обков.

По форма кръстът е сходен с екземпляр от Адрианопол от XI в. (Bouras 1979). Какъв е бил характерът и украсата на Преславския кръст обаче не може да се каже със сигурност. Възможно е към желязната сърцевина да е имало цялостно припоени листи от по-скъп метал. Допустимо е кръстът да е бил окантен от такива ивици, подобно на едно рамо от процесиен кръст, съхраняван в музея Метрополитен от XI в. (Sandin 1992, №.57). Последният кръст е бил именно с такава желязна сърцевина и двустранно припоени тънки бронзови листи.

Едва ли може да се допусне, че третият кръст от Преслав е бил без допълнителна украса, т. е. - само железен. При това състояние на запазеност е трудно да се направят каквито и да е заключения. Въз основа на гореизложените наблюдения изработката на този екземпляр може само условно да се свърже с тази на останалите два кръста.

Разглежданата група преславски кръстове се оказва много интересна, преди всичко по отношение на технологическите процеси, наблюдавани във връзка с изработката и украсата на византийските процесийни кръстове. Например при първите два кръста, на които се спрях, се вижда добре, дори без помощта на микроскоп, че изкованата желязна сърцевина е покрита с тънък слой мед, над който са запазени тънки листи бронз. Възможно е кръстът да е бил потопен в бронз, а след това да е полиран много фино. Само в специализирана среда гореспоменатите процеси са осъществявани по времето, когато кръстовете са изработени. Именно това показва високата технологическа грамотност на византийските ателиета. Оказва се, че тънкият меден слой е добър посредник при свързването на желязото с бронз. Това прави бронзовото покритие практически много потрайно[2].

Овладяната технология за комбиниране на двата метала - бронз и желязо е добре изявена при няколко сравнително запазени византийс-

[2] *За наблюденията върху технологическата последователност при изработката на тези кръстове благодаря на Г. Константинов.*

ки кръста, част от които специалистите дори считат за константинополска изработка. Това са кръстовете от Музея на изящните изкуства във Вирджиния; Музея на Стария Коринт; колекция Дъмбъртън Оукс, Вашингтон; Кралския музей Онтарио, Торонто и от музея Метрополитен в Ню Йорк, датирани най-общо в периода X-XII в. (Gonosova, Kondoleon 1994, N 100; Byzantine Art 1964, N 556; Ross 1962, pl. XLI; Ariadne Galleries 1988, no. 9; Sandin 1992, N 57). Тук не споменавам голяма група византийски процесийни кръстове с железни сърцевини, върху които чрез припой и механично захващане са монтирани цялостни обкови от друг метал. Например, към тази група се причисляват двата железни кръста, открити в средата на миналия век в крепостта при Цар Асен, Силистренско, на които посветих специална публикация (Тотев, под печат).

Трите процесийни кръста, открити на левия бряг на Тича, около Омуртаговия мост, очевидно са свързани с някои от преславските църкви и манастири, разположени в тази най-близка извънградска околност. Не трябва да се изключва и възможността те да са били укрити на това място при бягство от укрепената част на града в годините на Второто българско царство. Именно затова правилната датировка на изработката на разглежданите кръстове е от важно значение за тази група паметници на християнския култ. Дори да разполагах с конкретни данни за откриването на кръстовете в определена археологическа среда, датировката им се основава на съвсем други принципи на изследване. Естествено това са критериите за изучаване на техниката на изпълнение и сравнителния стилов и иконографски анализ.

Изложените наблюдения за изработката, украсата и привлечените най-близки аналогии за преславските кръстове позволяват с увереност те да бъдат свързани с творбите на византийския художествен импорт в Преслав през столичния или следстоличния период. Значително по-сложен се оказва въпросът за тяхната датировка. Еднаквите технологични прийоми, констатирани при изпълнението на два от кръстовете, с използване на едни и същи метали за изработка и украса, създават сериозни предпоставки да се счита, че те са излезли от едно и също ателие. Липсата на специални изследвания за византийските кръстове с желязна сърцевина сериозно затрудняват правилната атрибуция на разглежданите екземпляри. Дали е основателно например допускането за константинополска изработка от XI в. на споменатия кръст от Киев? (Пуцко 1983, 139, рис. 10). Очевидно е, че той е съвсем идентичен с един от разгледаните преславски кръстове. Според мен, тези аргументи все още не са достатъчни, за да се приеме, че трите преславски кръста имат същия произход. Необходимо е да се привлекат по-широк кръг сходни паметници, за да може с увереност да се определи работата на такова константинополско ателие.

Засега не може да се отрече византийската изработка на разглежданите кръстове. Значително по-сложно е определянето на центъра на изпълнение при отсъствието на запазени посветителни или ктиторски надписи, както при Бериславовия кръст от X в., където точно е отбелязан константинополския произход (Тотев 1997, 39-47). Високите технологически умения, използвани за направата на византийските процесийни кръстове са демонстрирани както с висококачествени отливки на релефни медальони, изготвяне на обкови или блестящи гравирани образи, така и с умело комбиниране на различни метали. Срещат се екземпляри, при които се съчетават желязо и сребро с позлата; желязо, бронз и мед; желязо и бронз с позлата и пр. В случая с преславските кръстове не става въпрос за заместване на по-скъп с по-обикновен материал, а се отнася до разновидност византийски кръстове, които се изпълняват от желязо, върху него се полага медно покритие, а отгоре му се нанася бронз. Едва след това кръстът е украсяван с разнообразни гравирани или релефни медальони, които понякога са позлатявани. Може да се твърди дори, че става въпрос за разширяване или по-точно тиражиране на производството, като ателиетата се съобразяват със стандартните изисквания на поръчителите, свързани с конкретна богослужебна цел, или ктиторско дело. Възможностите за допълнително украсяване, случаите на реставрация и дълго преизползване на процесийните кръстове, подкрепят хипотезата за наличие на византийския пазар на образци-полуфабрикати, които са се закупували и допълнително декорирали според предназначението и изискванията на клиенти от различни социални кръгове. Когато се обособява тази група византийски кръстове с желязна сърцевина, трябва да се отбележи, че възможностите за тяхната украса са значително по-големи и същевременно корпусите им не са отливани от скъпия бронзов материал. Сигурен критерий за подобна класификация е трудно да се посочи, тъй като още през X в. бронзовите кръстове с гравирана украса биват доукрасявани с припоени релефни медальони от по-скъпи метали. Такива са случаите с група константинополски кръстове, открити в

България - екземплярите от Плиска, базиликата Гебе клисе в Преслав, дворците в Преслав и кръстът на севаст Берислав от Велико Търново (Totev 2001, 441). Явно е, че става дума за модна тенденция, която вероятно се проявява към средата на X в. при бронзовите процесийни кръстове. С нея може да се свърже появата на кръстове с железни сърцевини и допълнително припоена украса от различни метални медальони или гравирани образи. Появата на тези кръстове може да се очертае най-рано в средата и втората половина на X в., а разцветът им да се търси в края на X и XI в. В тези хронологически граници най-общо поставям датировката и на трите преславски кръста. По тази причина бележките и изводите за техните основни параметри и датировка до известна степен позволяват по-категорични заключения за попадането им в българската столица като творби на византийския художествен импорт.

С известни уговорки могат да се потърсят и други основания за стесняване или разширяване на тази датировка, но разсъжденията могат да имат само хипотетичен характер. Така например, въпреки че в технологическо отношение преславските кръстове са твърде близки помежду си, при реконструиране веднага ще се установи, че по форма, размери и украса те значително се различават. В такъв случай е възможно да са били подбрани за един цялостен набор кръстове, предназначени за различни литии, по всяка вероятност за някой манастирски храм в близката извънградска околност. Явно комплектът кръстове е бил поръчан за нуждите на монашеското братство, тъй като всеки един от трите кръста би могъл да бъде предназначен и използван за специална процесийна служба. Местонамирането на колективната находка кръстове на левия бряг на реката, вероятно около Омуртагов мост, позволява да бъдат свързани с някоя от църквите на манастирските комплекси в местностите Патлейна, под Вълкашина, Аврадака и Тузлалъка.

Съществуват възможности за изграждане и на съвсем различна хипотеза. Тя се основава на липсата на сведения за каквито и да е данни и материали при откриването на колективната находка. Поводът за съвместното откриване на процесийните кръстове трябва да се търси само в извънредните обстоятелства, сполетели града. Ето защо тези три кръста са могли да бъдат скрити на мястото, където са намерени, в годините на византийското владичество или по времето на Второто българско царство. В такъв случай укриването им може да се свърже с нападенията на узи, печенези и кумани през XI и XII в. или с турското завладяване на града през XIV в. Затова е трудно да се определи кога точно кръстовете са попаднали в града, как и къде са използвани в следстоличния период.

Цитирана литература:

Аладжов 1985: Ж. Аладжов. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. - В: Плиска-Преслав, 4, 1985, 161-188.

Антонова, Дремсизова 1984: В. Антонова, Ц. Дремсизова. Църкви и каменни постройки в старобългарското градище при с. Цар Асен, Русенско. - Годишник на музеите в Северна България, 10, 1984, 59-70.

Атанасов 1991: Г. Атанасов. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. - Известия на Народния музей Варна, 27(42), 1991, 77-97.

Бацова 1964: Е. Бацова. Нови археологически материали от Сливен. - Археология, 1964, 2, 52-58.

Джамбов 1980: И. Джамбов. Кръстът като завършек на кубето на средновековната българска църква. - В: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 354-359.

Пуцко 1983: В. Пуцко. Византийский художественный импорт в древнем Киеве. - Slavia Antiqua, 29, 1983, 132-140.

Тотев 1997: К. Тотев. Още веднъж за кръста на севаст Берислав от Трапезица. - Старобългаристика, 1997, 1, 39-47.

Тотев 1998a: К. Тотев. Процесиен кръст от разкопките на Трапезица. - Археология, 1998, 1-2, 68-72.

Тотев 1998b: К. Тотев. Процесийни кръстове от Търново. - В: Известия на Исторически музей В. Търново, 13, 1998, 261-281.

Тотев 2000: К. Тотев. Още веднъж за процесийния кръст от средновековния Ветрен на Дунав. - В: Българите в Северното Причерноморие, 7. В. Търново, 2000, 187-190.

Тотев: К. Тотев. Процесийни кръстове от крепостта при с. Цар Асен (под печат).

Тотев, Косева 1996: К. Тотев, Д. Косева. Процесиен кръст от историческия музей във В. Търново. - Проблеми на изкуството, 3, 1996,

37-43.
Тотев, Станчев 1999: К. Тотев, Д. Станчев. Византийски процесиен кръст от с. Нисово, Русенско. - Археология, 1999, 3-4, 93-96.
Тотев 1972: Т. Тотев. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. - Известия на Народния музей Шумен, 5, 1972.
Byzantine Art 1964: Byzantine Art, an European Art. Ninth Exposition held under the Auspices of the Concil of Europe. Catalogue, 2nd ed. Athens, 1964.
Bouras 1979: L. Bouras. The Cross of Adrianople: A Silver Processional Cross of the Middle Byzantine Period. Athens, 1979.
Gonosova, Kondoleon 1994: A. Gonosova, C. Kondoleon. Art of Late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of fine Arts. Richmond, 1994.
Ariadne Galleries 1988: Ariadne Galleries. Byzantium, the Light in the Age of Darkness. New York, 1988.
Ross 1962: M. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, 1. Washington, 1962.
Sandin 1992: K. Sandin. Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form, Use and Meaning (Ph. D. diss., Rutgers University, 1992).
Totev 2001: K. Totev. Des croix byzantines de la Grande Preslav. - In: Pre-Actes, 3, Communication libres XX-e congrès International des études Byzantines, Collège de France-Sorboune, 19-25 aout, 2001. Paris, 2001, 441.

Three Byzantine procession crosses from Preslav

Konstantin Totev

This article is aimed at studying on three procession crosses found together in the old capital of Bulgaria, Preslav. The finds provide an opportunity to study some of the complex technological processes of making, assembling and decorating of a comparatively rare variety of Byzantine crosses, insufficiently studied from technological point of view.

The first cross (Inv. N 1484) is completely preserved. It is 42 cm high, including the handle, 15 cm wide and 0.05 cm thick. The core of the cross is made from a thin sheet of iron, both sides of which are covered with bronze sheets, on which medallions in relief are tinned. The tinned parts are additionally gilded. The cross is rivetted to a bronze handle. The obverse of the cross is decorated with five circular medallions in which probably bust images were engraved (they are corroded and obliterated now). The reverse is decorated with a single medallion in the center framed by a four-leaved rosette. The shape and the decoration of the cross is closely related to a similar cross from Kiev, kept in the Museum of History, which dates from the 11th century and was most probably made in Constantinople.

The second cross (Inv. N 2082) is closely related to the first one in terms of materials and technology. It is 58 cm high, 21 cm wide and 0.05 cm thick. Bronze medallions with four smaller discs attached to them were tinned at the tips of each arm. The reliefs or engravings on the medallions are not preserved. In the middle part a circular medallion was tinned, framed by a piece of thick copper wire. This wire delineates a smaller cross around the medallion. There are two similar crosses in the museums in Corinth and Richmond (USA, 10th - 12th centuries).

The third cross (Inv. N 2084) is 43.5 cm high, 24 cm wide and 0.2-0.3 cm thick. The vertical and the horizontal arms of the cross are fixed together with a rivet. Probably its iron core was coated by tinned sheets of some precious metal.

The Byzantine provenance of the crosses from Preslav is undeniable. It is obvious that they were made in Byzantium and imported. They might have been imported in a relatively big chronological period - from the mid-10th to 14th century. It is extremely difficult to make a suggestion on the probable location of their production, because there are not any dedicative inscriptions or names of donors, as is the case with the Cross of Berislav from the 10th century, indicating its Constantinople origin.

At this level of the Byzantine studies a certain group of bronze crosses is clearly defined, having an iron core and tinned decoration of medallions in relief or engraved images. The earliest possible date of these finds is 10th - 11th centuries. The three crosses from Great Preslav should be dated to the same period.

D. W. Bailey. Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity. London & New York, Routledge, 2000, 350 p., 35 ill., 5 maps, 6 tabl.

През определени интервали от време в англоезичната праисторическа литература се правят опити за обобщение на обширната проблематика на балканската праистория. Такава е и книгата на Дъглас У. Бейли „Балканска праистория: изключване, обединяване и идентичност". Както отбелязва авторът в предговора (с. xiii-xiv), при постепенното си запознаване с региона и неговата археология, той установил липсата на езиково достъпен синтез и интерпретация на „една от най-изключителните праисторически епохи в света". Самият Бейли определя книгата си като крачка към по-изчерпателно и информирано познаване на Балканите от началото на неолита до началото на ранната бронзова епоха и в този смисъл я разглежда като продължение на публикуваното преди повече от три десетилетия проучване на Р. Трингам „Ловци, риболовци и земеделци в Източна Европа, 6000-3000 г. пр. Хр.".

Встъпителната част на книгата - „Увод: балканската праистория (6500-2000 г. пр. Хр.). Фундаментални промени в човешкото поведение" (с. 1-14), започва с художествен текст, представляващ опит за литературна реконструкция на археологическите находки от Овчарово. „Така започна новата пролет в село Овчарово" - с тези думи завършва художественият преамбюл, може би предназначен да въведе читателя в атмосферата на праисторическата древност. Славянско-християнските имена на героите на повествованието - Богдан, Лилка, Михай и Свети едва ли допринасят за създаване на тази атмосфера, макар че за чуждоезичния читател те навярно притежават търсеното екзотично звучене.

В увода е посочена целта, която си поставя авторът: да анализира промените в начина на живот. Определени са и хронологичните рамки на проучването, обхващащо периода след 6500 г. пр. Хр. (началото на тези промени), VI-V хил. пр. Хр. (тяхната кулминативна изява) и началото на IV хил. пр. Хр. (начало на нови фундаментални промени). Книгата проследява неолита, халколита и отчасти ранната бронзова епоха на Балканите, които „географски включват Северна Гърция, България, Южна Румъния, Сърбия, източната част на Унгарската равнина и Северозападна Анатолия". Отнасянето на съвременни политически понятия към географски региони в праисторията е характерно за англоезичната археология. Без да оспорвам правото на автора да определя проучваната територия (напълно закономерно избрана с оглед на културните ѝ специфики), ще обърна внимание на пълното отсъствие на аргументация за този избор и на неправомерното „балканизиране" (съзнателно използвам появилата се през първите десетилетия на XX в. английска дума, означаваща „парцелизиране", „надробяване") на един географски регион - Балканския полуостров, включително на географското отнасяне към него на долината на Тиса и дори на част от Азия (Северозападна Анатолия)! Приложената физическа карта (фиг. I. 2) е полезна и необходима за незапознатия с географията на Източна Европа читател, но съдържа някои неточности, например в нея Добруджа обхваща крайбрежния район от най-южните части на Дунавската равнина на север до Бургаския залив на юг.

Според Д. Бейли през разглеждания период в региона се наблюдават важни промени в три същностни аспекта на човешкото поведение: материална култура; подвижност и пространствена организация на обществата; изява на индивидуална и групова идентичност. Авторът изрично отбелязва, че не се занимава с промяната в икономическата стратегия от събирателство към производство - един от крайъгълните стълбове на европейската праистория още от монументалния труд на Гордън Чайлд върху неолитната революция насетне (Чайлд 1936) и подчертава, че не разглежда икономиката като първичен детерминиращ фактор на социалното поведение.

Тъй като целта му е да обобщи наличната информация, Д. Бейли доста успешно избягва традиционните имена на културните групи и комплекси, като ги замества с термините на „съвременната география" (разбирай политическа география) и понякога на абсолютната хронология с цел да опрости нещата, така че читателят, независимо дали е студент или учен, да използва текста, без да се нуждае от терминологичен речник. Все пак, на фиг. I. 3 той представя виждането си за хронологията и периодизацията на проучвания регион, което, въпреки уговорките на автора, поражда неясноти в комплицираната обща картина.

Първата глава - „Подготовка на сцената. Балканите преди 6500 г. пр. Хр." (с. 15-38) е посветена на късния плейстоцен и ранния холоцен и включва кратко въведение в късния палеолит, започнал ок. 50000 BP. Авторът разглежда няколко важни обекта, основните климатични особености, мрежите за добив на кремъчна суровина, пространствената организация на дейностите в селищата и първите форми на изобразителна дейност на човека. Поставен е и дискусионния въпрос имало ли е мезолит на Балканите. Според Д. Бейли отговорът е отрицателен, а причините са същите, поради които не се появява „пещерно изкуство": постепенният характер на промените в климата, флората и фауната.

Във втора глава, озаглавена „Изграждане на социалната среда (6500-5500 г. пр. Хр.)" (с. 39-75), той разглежда началото на следващата епоха: „От средата на VII хил. пр. Хр. хората на Балканите започнали да живеят по нов начин." Пренебрегната остава обширната проблематика на неолитизацията, на движението на хора и идеи в Източна Европа и Предна Азия. В бележка накрая на книгата се посочва, че от гледна точка на „локалната културна история", изследваният хилядолетен период обхва-

ща „ранния и средния неолит в Северна Гърция, културното развитие от безкерамичния неолит до култура Фикиртепе в Северозападна Анатолия, фазите Криш в Южна Румъния, от монохромния ранен неолит до ранен неолит С в България (според карановската хронологическа система, Караново I, II, II-III и III), Протостарчево и Старчево в Сърбия, Кьорьош в Източна Унгария и т.нар. късен мезолит в Железни врата". Следва общ преглед на някои селища в разглежданата територия, която от гледна точка на архитектурата е разделена на три района. Южният обхваща Северна Гърция и особено Тесалия, характерен със строежа на правоъгълни сгради с каменни основи и здрава надстройка от греди, обмазани с глина и кал. Понякога се строи с непечени тухли и рядко се срещат полуземлянки. Северозападният район обхваща Долния Дунав, Сърбия и източната част на Унгарската равнина, където стабилните постройки с конструкция от колове са изключителна рядкост и почти няма такива с каменни основи и непечени тухли. За района са характерни два типа сгради: елипсовидна полуземлянка и наземна сграда с правоъгълен план със стени от плет, обмазан с глина. Между тези два региона се намира трети, който обхваща Централна Южна България - в него няма землянки и къщите с колове не са с каменни основи. От последния район са споменати селищата Чавдар, Казанлък, Азмак и Караново. Разгледани са някои особености на плана на селищата и сградите, но основният акцент е поставен върху условията за усядане. Най-голямо внимание е отделено на селищна могила Караново. Сградите са подробно описани по строителни хоризонти въз основа на резултатите от новите българо-австрийски разкопки. Поради това, че рядко се цитират абсолютни дати, липсва хронологически ориентир и тези строителни хоризонти „увисват" във времето. Анализът обхваща и селища в Западна България, например Крайници (в текста - „Крайница"), Ковачево и Слатина, и в Северна България, например Поляница-платото, Копривец, Деветаки, Овчарово-земника, Овчарово-гората и Самоводене (в текста - „Самоводяне").

Според Д. Бейли една от главните особености на Балканите през този период е установяването на повече или по-малко трайни селища, превръщащи се в притегателен център за население с различна плътност. Селищата също загатват за нови концепции в груповата идентичност. В тях се наблюдава изолация на отделни групи, пространствено разграничение на отделни селищни участъци, например на затворени от открити пространства, разделяне на затворените пространства на отделни зони и помещения.

Както показва заглавието на следващата глава „Нови измерения на материалната култура. Керамични съдове и други форми на изява (6500-5500 г. пр. Хр.)" (с. 76-115), в нея се разглеждат отделни елементи на материалната култура и на първо място керамиката. Авторът посочва, че почти няма проучвания върху това как и защо се е развила керамиката на Балканите, както и за начините за производството ѝ. Според него през тази ранна епоха керамиката в много (?) райони на Балканите се е развила на два етапа, които се различават не само по технологията на керамичното производство, но и по използването и възприемането на керамичните съдове, грънчарите и процесите на самото грънчарство. Бегло са описани керамични комплекси от отделни периоди/групи и селища главно в Гърция, Северозападните Балкани, Железни врата, Северна и Западна България, и Северозападна Анатолия, които също са изложени доста хаотично в рамките на периода 6500-5500 г. пр. Хр. Априорното разделяне на два хронологични хоризонта - монохромен и рисуван, не е аргументирано в текста, особено по отношение на селищата от българските земи: Поляница-платото, Орловец I, Помощица, Копривец, Крайници, Елешница и Ковачево. Тъй като не може напълно да избегне културните категории, Бейли използва обозначения от различни културно-хронологични схеми, най-често тази на Х. Тодорова (Тодорова 1993), което още повече обърква общата картина. Макар да признава успоредната поява на монохромни и бялорисувани керамични фрагменти в някои раннонеолитни пластове, той ги разделя и въз основа на това прави странно функционално заключение. Според него монохромните фази на Балканите представляват по-ранен период от използването на керамиката, през който керамичната технология се развива с конкретни цели, най-вероятно съхранение и излагане, докато рисуваните фази представляват пряко развитие на керамиката, но с промяна в използването и ролята ѝ, навярно и за приготвяне на храна. През първата фаза керамиката е експериментална по характер и се произвежда рядко, в малки количества, от неспециализирани грънчари. Използва се предимно за специални поводи, свързани с церемонии, пиршества и други „нефункционални" цели. С развитието ѝ тя започва да се използва и за готвене, променя се технологията и се наблюдава специализиране на производството. Определянето на тези „функционално-хронологични" етапи трудно може да се коментира, тъй като не е подкрепено с каквито и да е аргументи. Абсурдно изглежда извеждането на връзка между появата на рисуваната украса и използването на керамичните съдове за готвене. Сериозен проблем представлява и неясното хронологическо място на керамичните комплекси в рамките на разглеждания хилядолетен период, което затруднява сравнението им като база за диференциране на фази в керамичното производство. И накрая, такива генерални изводи за развитието на керамичното производство в целия проучван регион на Югоизточна Европа и Северозападна Анатолия едва ли са възможни, защото в отделните му части през различните епохи в периода 6500-5500 г. пр. Хр. се наблюдават различни културни явления, които често не могат да се обединят под общ знаменател.

В същата глава са разгледани някои форми на изобразителна дейност: антропоморфни и зооморфни фигурки, модели на мебели, сгради и оръдия, антропоморфни и зооморфни съдове. Ще се спра само на анализа на антропоморфните съдове от някои български обекти (Чавдар, Казанлък, Слатина, Градешница, Азмак). Д. Бейли разделя съдовете на антропоморфни и антропографски, като към пос-

ледната категория се отнасят всички съдове с апликирани релефни антропоморфни изображения. Не се споменават обаче някои по-специфични находки, например апликираните антропоморфни ръце и лентите, завършващи с антропоморфни ръце.

Авторът се спира и на интерпретацията на антропоморфните изображения. Според него половото съотношение не е в полза на женските изображения - повечето са полово неопределими, но почти никога не са мъжки. Тази констатация можеше да е вярна, ако беше свързана с конкретно място и време, но не може да се приеме за цялото разглеждано хилядолетие. Не е ясно също защо акцентът върху бременността да не се свърже например с т. нар. култ към плодородието, а с „видимите ритуали или церемонии, чрез които в дома се включва новороденото или по-вероятно неговата създателка". Според Д. Бейли антропоморфните фигури са използвани в ритуални церемонии, свързани с принадлежността към дома, или с установяване, промяна или отхвърляне на самоличност. Женските фигурки може да са били свързани със съзряването на младите жени или с други церемониални събития, отразяващи различни етапи от физическия растеж и стареене на хората и тяхното място в дома или обществото. Поради липсата на аргументация обаче, тези предположения трудно могат да се приемат или отхвърлят, особено при отсъствието на културно-хронологичен контекст.

Що се отнася до зооморфните фигури, според Бейли тяхната функция е аналогична, т. е. те се използвали в церемонии и ритуали, легитимиращи принадлежността на животните към дома. Авторът директно отхвърля съществуването на изображения на птици и змии като плод на съвременното въображение, твърдение, което, разбира се, не отговаря на истината и лесно може да се обори. Според него почти всички зооморфни изображения са на едър рогат добитък и олицетворяват общата идея за домашния добитък. От тази интерпретация не става ясно мястото на многобройни други, включително и споменати в текста зооморфни фигури, например зооморфната глава от Елешница, която разкопвачът В. Николов интерпретира като леопард, а Бейли представя като глава на ягуар от Гълъбник, или фигурата на глиган от Кърджали, също представена като находка от Гълъбник.

Накрая ще се спра на интерпретацията на т. нар. култови масички, които авторът отнася към категорията „керамични изображения на мебели". От друга страна обаче „нищо в тяхната форма, украса и контекст не предполага, че са били използвани в каквито и да е по-особени действия и с друга цел освен като малки, отворени подноси или паници върху крачета". Всъщност именно тяхната форма и украса, определено различаващи се от тези на паниците, дори на тези върху крачета, предполагат и по-особената им функция.

Четвъртата глава „Континюитет или промяна? Гробове, каменна индустрия, растения и животни (6500-5500 г. пр. Хр.)" (с. 116-152), започва с анализ на погребалните обреди през първата половина на неолита. Подчертано е рядкото практикуване на инхумация, която според Д. Бейли се изразява в „обикновено полагане на тялото в земята", без да се обръща внимание на ритуалния и изобщо на нематериалния аспект на погребението. Той отново разглежда три района, в които се наблюдават вариации в гробния документ: Железни врата; Централна Южна и Южна България (това географско разграничение така и не е изяснено) и Западните Балкани; Северна Гърция. Подробно са описани само гробовете от Железни врата, докато на останалите не е обърнато голямо внимание. Прави впечатление пренебрегването на гробовете, които не са обикновени инхумации, например съвсем беглото споменаване на гробовете с кремация от Суфли магула, Тесалия и на вторичните гробове от целия регион. Всъщност изобщо не се говори за вторични гробове, а само за наличие на отделни човешки кости.

Интерпретацията на погребалните обреди отново е с оглед на дома: смъртта се разглежда като добра и лоша или естествена и неестествена. Неестествената застрашава приемствеността на дома и поради това изисква ритуални действия, с които тази опасност да бъде преодоляна. Свидетелство за такива ритуали, свързани с преждевременна смърт, според Д. Бейли са интрамуралните инхумации на деца и полагането на отделни кости под подовете и около къщите. Възможно е поставянето на кости от животни и риба в гробовете да изразява познанията и уменията или родовите връзки на мъртвия.

Разгледани са кремъчните суровини и оръдия, но не и оръдията от други материали. Акцент е поставен върху домашните растения и животни, но без това да се отрази сериозно върху заключенията и обобщенията в тази глава. Проследени са следните аспекти на земеделието и скотовъдството: пасища и нови животни, условия за хранене на животните, подвижност на животните, почви и пасища, отглеждане и размножаване, потенциал и последици от коленето на животните, преимущества и недостатъци на отглеждането на едър рогат добитък и овце/кози, нови растителни видове и методите за тяхното отглеждане, принципи и интензивност на отглеждането им, връзка между селища и почви, елементи на събирането на зърното, социална значимост на земеделието, земеделски цикли. В общи линии тук целият регион на Балканите е разгледан компактно, без вътрешно райониране.

Пета глава, озаглавена „Приемственост, развитие и ускоряване на строителството и икономиката (5500-3600 г. пр. Хр.)" (с. 153-192), разглежда периода, обхващащ около две хилядолетия, покриващ се с втората половина на неолита и каменно-медната епоха. Анализът следва приблизително същата схема като за предишния период и започва със селищния живот и архитектурата. Според типовете архитектура Д. Бейли определя седем района: Долен Дунав; Централна Южна България; Сърбия, Северозападна България и Южна Унгария; Югозападна България; Източна Унгария; Северна Гърция; Северозападна Анатолия.

Най-ярки са промените в Северна България, на север от Стара планина, където в началото на V хил. пр. Хр. се появяват селищни могили (с изключение на Самоводене). Важно място е отделено на тяхната интерпретация. Също като по-ранните

могили на юг, фактът, че се развиват вертикално, а не навън - хоризонтално, се дължи главно на развитието на възприятията за пространствените ограничения. Тези възприятия се отнасят до това къде е редно и трябва да се строи. В някои случаи ограниченията са свързани с природните дадености. Има сведения от Подгорица, че равнището на подпочвените води е играло епизодична роля в ограничаването на пространството в рамките на самата могила. Могилите възникват от социален пейзаж, който далеч не е стабилен и неподвижен, а изпълнен с движение, спорадични зони на действие и леки постройки. В този смисъл могилите се появяват като симптом за желанията и потребностите на хората да правят трайни, видими заявления за приемственост в обитаването на района и се развиват в резултат на съчетание от стени, валове и ровове около малки селища с наземни сгради. Авторът смята, че същото се отнася и за по-ранните могили в Северна Гърция и Централна Южна България. Последното твърдение обаче не е аргументирано и не се потвърждава от археологическия документ, което хвърля съмнение и върху интерпретацията на възникването на могилите в Североизточна България.

В същата глава е анализирано и „управлението на живата среда", т. е. - земеделието и скотовъдството. Д. Бейли извежда като най-специфични две явления: интензификацията на земеделието и постепенното използване на домашните животни за вторични продукти. Ще се спра специално на интерпретацията на халколитните зооморфни фигури, които според автора отразяват нарастналата социална значимост на селскостопанските животни през V хил. пр. Хр. Въпреки че се изобразяват и други животни, според Д. Бейли едрият рогат добитък решително доминирал. Тук няма да оспорвам интерпретацията на някои животински фигури от Овчарово, Ситагри и Драма, които според автора са представени със самари или кошници на гърба, но трябва да посоча, че тя очевидно не е логична от гледна точка на тълкуването на подобни зооморфни изображения от предишния разглеждан период (6500-5500 г. пр. Хр.), които според него участвали в церемонии и ритуали, легитимиращи принадлежността на съответните животни към дома. Освен това представянето на всички „рогати" изображения като едър рогат добитък явно не отговаря на действителността, но добре се вписва в авторовата концепция, а в нея няма място за „демодираната" символика на Богинята-майка, към която се отнасят и изображенията на бикове. И още нещо, отсъствието на изображения на овце/кози и свине не може да се обясни с ниско процентно съотношение на костите от тези животни в палеоостеологичните ансамбли и очевидно противоречи на предлаганата теза.

В следващата глава „Гробове и изобразителна дейност (5500-3600 г. пр. Хр.)" (с. 193-239), е описана появата на екстрамурални некрополи в отделни части на разглежданата територия, главно по Долния Дунав и в Източна България, Сърбия, по долината на Тиса и в Северна Гърция. Не мога да се съглася, че тази промяна трябва да се тълкува като усложняване на дотогава „простите ритуали, при които хората заравяли мъртвите или части от телата им под подове на сгради или в боклучни ями наоколо". Както съм имал възможност да посоча на други места, погребването в „боклучни" ями далеч не е факт, теза, възприета напоследък и от други автори. Вторичното погребение всъщност изобщо не е „прост" обред, а включва най-малко два основни етапа, за разлика от обикновената инхумация, която представлява едностепенен процес. Настъпващата в различни части на проучвания регион и по различно (!) време промяна обаче наистина е изключително сериозна и показва същностни разлики в много аспекти на живота, не на последно място в религиозно-митологичните представи на тези неоднородни ранноземеделски групи. Д. Бейли некоректно сравнява „буквално блестящите" некрополи, т.е. археологическия документ, с „простата погребална церемония", т.е. погребалния обред. Всъщност той вероятно има предвид Варненския некропол, но неговият „блясък" остава напълно неинтерпретиран в текста.

От анализа на халколитните некрополи не става ясно къде са погребвани останалите членове на обществото, тъй като в некрополите със сигурност не намират място всички обитатели на селищата, а почти също толкова малък процент, колкото е и този на интрамуралните неолитни гробове. Не е доизяснено и тълкуването на кенотафите, които според Д. Бейли са „механизми за изразяване на връзките в обществото и за препотвърждаване на различията между отделните групи в него... независимо дали трябва да се погребе даден член на обществото". Тази интерпретация не е подкрепена с абсолютно никакви аргументи.

Разгледани са отделни елементи на изобразителната дейност от гледна точка на появата на нови материали: мед, злато, графит, мидите Spondylus и Dentalium. Малко странно е твърдението на Д. Бейли, че „хората използвали тези материали главно, за да правят предмети, които поставяли в гробовете". Наистина, предмети от тези материали се откриват главно в гробове, но тъй като са били прекалено ценни, за да се изхвърлят. Тяхното предназначение обаче едва ли може да се търси единствено в този аспект.

В седма глава „Преход към нов начин на живот. Балканите след 4000 г. пр. Хр." (с. 240-262), се разглеждат промените, настъпили с края на каменно-медната епоха. Очертани са общите особености на т. нар. преходен период и ранния бронз, внимание е отделено на архитектурата на абсидните сгради и на погребалните обреди. Накратко е разгледана тезата за „степната инвазия". Д. Бейли обаче смята, че дългия период на промяна не изисква промяна на населението и че е необходимо сравнение на ДНК-проби от гробове отпреди и след IV хил. пр. Хр., за да се изясни проблема. Според него е по-правилно промените след 4000 г. пр. Хр. да се разглеждат в контекста на новия начин на живот, оформящ се независимо от причинно-следствените събития извън региона. Хората на Балканите усвояват чужди технически нововъведения, променят се възприятията им за редно и желателно равнище на уседналост или забележимост.

В последната глава „Балканите (6500-2500 г. пр. Хр.). Изключване, обединяване и проектиране"

(с. 263-287), са повторени и доразвити някои заключения и са посочени трите процеса, които според автора характеризират „реда на хората и нещата" през разглеждания период: изключване, което представлява физически или символичен процес, налагащ ясен ред в ежедневния живот на хората; обединяване, което прави ясни връзките между хора, места и неща; и проектиране, което е начин за подреждане на хора, неща и места във времето и пространството и чрез което в дадено физическо място или вещ се „инжектира" същността на индивид, група, материал или дейност. Главата завършва с втората част на „литературната реконструкция", в която се възстановяват нарушените от смъртта на един от героите устои на обществото.

Цитираната литература (с. 292-338) включва голяма част от проучванията по темата и показва отличната осведоменост на автора, въпреки че в самия текст рядко е отразено повече от едно мнение по конкретните проблеми. Книгата е снабдена с показалец (с. 339-350), който я прави много удобна за използване, особено с оглед на насочеността ѝ към студентска публика.

В заключение ще се спра на някои сериозни недостатъци на книгата и на първо място на възприетия от Д. Бейли подход при представяне на материала. Още в самото начало той подчертава, че съзнателно ще избягва „локалните културно-исторически" категории и ще прибягва до абсолютната хронология. В повечето случаи обаче отнасянето на дадена находка, процес или явление към едно (или две!) или друго хилядолетие само обърква представите на незапознатия - а и на запознатия - с материята читател. При това отсъстват каквито и да е данни за цели епохи от праисторическата секвенция, например за втората половина на неолита в Тракия (Карановo III-IV и IV). Вече споменах за заобикалянето на проблемите на неолитизацията, липсват сведения за прехода между отделни епохи.

Колкото и да е парадоксално, наблюдава се стремеж към *прекалено опростенческо*, чисто материалистическо тълкуване на находки, процеси и явления, макар и облечено в присъщата на постпроцесуализма *крайно комплицирана* изказност, независимо от твърдението на Д. Бейли, че не разглежда икономиката като първичен детерминиращ фактор на социалното поведение. Налага се впечатлението, че тук-там споменатите ритуали и церемонии отправят директни социални и икономически! - декларации към околния свят, а не са отражение на специфични религиозно-митологични представи. Нахвърляна е иначе динамична картина на еднородно и безвременно материалистическо общество, без духовни ценности и с идеология, свързана единствено с производството на зърнени храни и отглеждането на едър рогат добитък, общество, което поради рядко посочвани причини понякога реагира различно на определени явления. Това може би се дължи на авторовия стремеж да обоснове концепцията си за чисто линейната социална еволюция, в която почти няма място за разнопосочни влияния и скокообразни промени.

Крум Бъчваров

В. Е. Флёрова. Резная кость юго-востока Европы IX-XII века. Санкт-Петербург, 2001, 252 стр., 65 рис.

Резултатите от Волго-Донската археологическа експедиция, проведена в две отдалечени по време кампании през 1934-1936 и 1949-1951 г. вече половин век занимават изследователите. Известна е богатата литература, посветена на нейните резултати, довели до идентификацията на хазарската крепост Саркел и на възникналото през 60-те години на X в. на същото място руско селище Белая Вежа. Материалите, публикувани първоначално в три тома на поредицата МИА СССР и няколкото последвали обобщаващи съчинения, отразяват както теренните разкрития при проучването на паметника (крепостни съоръжения, жилищна архитектура, некропол), така и масовия материал от керамика, метал, стъкло от двата му ясно разграничени „хоризонта".

На този фон изглежда необичайно, че досега не се е появило специално изследване върху използваните в бита костени предмети, каквито сред находките не само че не липсват, но са и в достатъчно голямо количество. Така, макар и дълго след края на разкопките, монографията на В. Е. Флёрова се появява, за да поправи този пропуск.

Всеки археолог, занимал се отблизо с обработени костени предмети знае, че работата с тях не е лесна. Обработката на кост като проява на материалната култура съдържа множество трудно решими въпроси. Костената продукция има разностранно приложение в живота на населението и по масовост се нарежда след изделията от керамика и метал. В същото време интерпретацията ѝ се затруднява от обективни причини, които не позволяват предназначението и датировката на предметите да се определят винаги точно. Сложни са и въпросите за: еволюцията на технологията на обработката на кост; декоративния и изобразителния ѝ репертоар; ателиетата и формирането на специализиран занаят; регламентацията на неговото производство; етническите своеобразия, както и за чуждите влияния върху продукцията; за паралелното съществуване на две линии при нейната реализация чрез изработка на голямо количество масов, утилитарен материал и на единични високохудожествени творби на малката пластика от резбована кост. Трябва да се отбележи, че авторката не страни от сложността на проблематиката. В увода и в четирите глави на книгата са включени и засегнати в дадена степен всички въпроси, които постъпилата от разкопките колекция от костени предмети, съхранявана сега във фондовете на Ермитажа, повдига. Още в увода са

набелязани основните задачи, насочени главно в три посоки: определяне предназначението на материалите и относителният им дял в бита, т. е. интензитета на приложението им; традициите, отразили се при изработката на продукцията или сложният въпрос за нейната етническа характеристика, който отвежда към изводи за оригиналния ѝ характер или обратно; поглед върху общотеоретичната постановка за степента на развитие на обработката на кост специално в Саркел-Белая Вежа от домашно производство към специализиран занаят и проблемите около наличието изобщо на подобна тенденция.

Преди да пристъпи към решаването на този широк кръг от проблеми обаче В. Е. Флёрова прави преглед на изворите и историографията по темата, анализирани обстойно в глава първа. Представен е пълен обзор на излязлата до 2000 г. литература върху обработката на кост през периода IX-XII в. от един обширен географски регион - в Русия (степната зона на Подонието, Старая Ладога, Новгород, Киев), при номадските народи, в Първото българско царство и Волжска България, при западните славяни и в Западна Европа. Подробната библиографска ретроспекция не е самоцелна, а е подчинена на няколко основни идеи, съзнателно търсени като отправна точка за по-нататъчни разсъждения. В трудовете на няколко поколения автори се откриват концепциите им за същността на специализирания занаят, критериите, определящи това понятие и възможностите да се приложат към обработката на кост, за типологията и различните класификации на костената продукция, за същността на технологическия процес, за своеобразието на костообработката при номадите. След всичко това малко неочаквано следва изводът в края на глава първа за неравномерното изучаване на обработката на кост в Източна Европа, включително и в нейната степна зона. Именно богатата литература, посочена от В. Е. Флёрова е предпоставка тази констатация да не бъде толкова категорична.

Във втора глава „Вещевият комплекс" е анализиран конкретният костен материал, постъпил от крепостта и градището Саркел-Белая Вежа. Той включва 1332 предмета, сред които завършени изделия, полуфабрикати и бракувана продукция, суровини и няколко вносни пластики. За изложението са подбрани около 800 екземпляра, които носят определена информация, позволяват да се изгради класификация и да се определят принципите за нея. Отчитайки мненията на авторите, изразени по-рано В. Е. Флёрова приема, че определящо за групирането на костената продукция е сферата на нейното приложение и на тази основа разделя материалите в три големи раздела (с. 35): свързани с военното дело и лова; употребявани в ежедневния бит или, както са наречени - оръдия на труда и техни детайли; за удовлетворяване на духовни потребности (религия, игри, хигиена). Предложената класификация е максимално обобщена и в същото време е твърде условна, предвид спецификата на костените изделия, което впрочем е отбелязано от авторката и е добре аргументирано. Запознавайки се с материала обаче трябва да призная, че тази класификация издържа критика, защото детайлизирането ѝ крие риск някои от предметите да останат извън нея поради трудностите при определяне на точното им предназначение. В отделна подглава (2. 2), са разгледани гребените, отнесени иначе към трета група. Те са 37 броя и включват едностранни и двустранни, цели и съставни екземпляри. Оказва се, че те, в условията на Саркел-Белая Вежа, са пряко обвързани с хронологическата скала на паметника и имат решаващо значение за стратиграфската характеристика и на останалите костени находки. Само това обстоятелство е достатъчно привидното отклонение от класификационната структура да се приеме без резерви.

По-голямата част от гребените се датират след средата на IX в., като най-широко им разпространение е в периода X-XII в. и се свързва с руското селище. Тази датировка е съвършено точна и се съгласува по превъзходен начин със ситуацията в българските земи, където костените гребени се отнасят или към ранновизантийската епоха или в годините след XI в. В Първото българско царство костени гребени няма или поне засега не разполагаме с находки, които могат със сигурност да се датират в тези хронологически граници.

Следвайки логиката на възприетата класификация, в следващата подглава (2. 3), авторката се спира подробно на първа група, съставена от костените предмети във военното снаряжение и конската амуниция. Този вид костен материал е анализиран в научната литературата и на основата на постъпилото от Саркел-Белая Вежа едва ли може да се допълни нещо повече. Разгледани са и детайли от въоръжението: пластинки от рефлексен лък (крайни и средни), върхове на стрели, петлици и облицовки за колчан, предпазители за ръката срещу удари на лъковата тетива, бойни топки (кистени), ръкохватки на бичове и от конското снаряжение: псалии, обтегачи за ремъци по седлото, закопчалки за букаи. На анализ на отделните видове детайли и на изградената типология за някои от тях няма да се спирам тук. Ще отбележа само, че те са направени на фон от богат сравнителен материал от Южноруските степи и Приднепровието. Особен интерес представлява статистическото изследване на находките, при което е представено графично вертикалното им стратиграфско разпределение от една страна и хоризонталното им топографско разположение в различните райони на разкопания терен. Благодарение на този метод В. Е. Флёрова прави извода, че детайлите от въоръжението преобладават в горните пластове на паметника, които се свързват с руското селище, докато тези от конската амуниция са концентрирани повече в хазарската крепост. Впрочем същият подход е приложен и при материалите от другите две групи и още тук трябва да кажа, че той ги превръща в първостепенен извор за бита на населението от региона.

В края на бележките ми за детайлите от въоръжението и конската амуниция се изкушавам да подчертая, че много от тях намират точни аналогии с тези от Първото българско царство. Тук обаче те са с по-ранна датировка и като пример могат да се посочат пластинките от рефлексен лък, закопчалките за букаи, колчанните гарнитури. Намирането им в

езическите некрополи при Кюлевча и Нови Пазар и в сигурно датирана археологическа среда в Плиска не позволява появата им да се постави по-късно от VIII в.

Втората група костени предмети са наречени от автора оръдия на труда. Всъщност това са всички изделия от кост, които са били в употреба в бита на населението самостоятелното или като част от други прибори. Класифицирането им в едни случаи е извършено според предназначението и функциите им - дръжки (на шила, ножове), рогчета, игленици, кънки. Те са разпределени и според суровината, от която са изработени: инструменти от ребра, от лопатки, от рог, от зъби на глиган. Тук ще се спра накратко само на два от видовете, за които се предлага по-нестандартно тълкуване. Първият вид са цилиндрични кухи кости със зарязани полукръгли отвори, разположени в една линия напречно на дългата ос на тръбичката. В българската литература за тях се е наложило мнението, че са свирки. На базата на многобройни етнографски паралели В. Е. Флёрова дава нова интерпретация на тези изделия, според мен правдоподобна, като част от тъкачен стан със специфични функции. Що се отнася до втория вид предмети - иглениците, примерите от българските ранносредновековни паметници показват, че освен в домашния бит, особено когато датировката им е по-ранна, те са били и част от снаряжението като атрибут на мъжкия военен коланен набор.

Възражения обаче предизвиква включването към общата класификация на предмети със следи от използване, но с естествената форма на костта, каквито са напр. ашиците, „кънките", излъсквачите (за щавене?) на кожа и други с неясно предназначение. Смятам, че когато става дума за обработена кост и се търси формиране на занаят, свързан с нейните изделия, такъв вид находки нямат място в продукцията му и трябва да се обособят в отделна група.

В края на раздела отново е приложено обобщаващо стратиграфско и топографско изследване, в което авторката стига до съществени изводи. Оръдията на труда преобладават в хазарския пласт. Според данните от разкопките те са разположени равномерно по територията на крепоста и дават ясна представа за заниманията на обитателите ѝ. От друга страна същото обстоятелство е сигурно основание да се заключи, че производството им е ставало в домашни условия, според нуждите на бита. Честото използване на „оръдия" с естествената форма на костта води към изводи в същата посока. Така В. Флёрова се доближава към решаването на един от главните въпроси, поставила си при работата с конкретния материал.

Последната, трета група предмети са тези, които са задоволявали някакви естетически или пък духовни потребности на хората. Като се изключат няколкото вносни художествени изделия от слонова кост, каквито са например великолепният гребен с релефна библейска сцена на плочката и фигурата на слон с ездач, останалите находки са с твърде посредствено изпълнение. Сред тях са различни плочки с гравирана геометрична украса или стилизирани животински изображения, отрязъци от рог с или без разклонения, служили според мен за гърла на мехове (единият от представените е известният с гравирани изображения на елен и птици), игрални кости (пулове и зарове), множество талуси със знаци, отвори и врязвания. Предназначението им е правилно определено, но трябва да се изтъкне, че те нямат характер на произведения на приложното изкуство. Изработването им изглежда остава в домашни условия и с неспециализиран инструментариум.

Трета глава на книгата разглежда суровината за костената продукция, технологическите прийоми при нейната обработка, декоративните техники и репертоара за украсата, както и отпадъчните продукти от производствения процес.

Налагането на местонаходищата на суровина и отпадъчни продукти върху плана на крепостта не показва някаква по-значителна концентрация от такива на определени места и авторката заключава съвсем закономерно, че жилища или работилници на майстори, специализирали се в обработка на кост изобщо или на определен вид изделия няма. При тези условия е обясним стремежът да се използва максимално естествената форма на костта, а също така и тесният кръг от технологични операции, видими по завършените костени предмети и по полуфабрикатите. В употреба са били предимно подръчни инструменти. Що се отнася до декоративните техники, по-голямо внимание заслужава гравировката, която като правило се прилага при геометричната орнаментация на предмети с утилитарно предназначение. Сред орнаменталните мотиви се откриват геометрични фигури, отделни техни елементи и в няколко случая съчетания от такива елементи и фигури. Така са се получили украси от единични и двойни кръгове, плетеници с опростена линия, арковидни форми, ромбове, розети, мрежи, „рибена кост". Посредством „циркулен", както е наречен, орнамент са постигнати мотиви като „птиче око", редове от скачени кръгове с център и някои по-сложни варианти на комбинации от същите елементи. По-рядко се наблюдават растителни мотиви и животински изображения постигнати чрез гравировка. Релефът се среща съвсем рядко при зигзаговидния орнамент и при мотива „падаща вълна", макар че отнасянето им точно към тази техника не може да се приеме без резерви. Интерес предизвикват няколкото предмета със скулптирано оформление на краищата или със сюжетна гравировка, отнесени към хазарския период. Книгата е снабдена с подробна таблица на декоративните техники и мотивите, постигнати чрез тях. Съществено е, че орнаменталният и изобразителният репертоар не се разглеждат самостоятелно, а са подчинени именно на техниките, приложени при тяхното реализиране.

Последната, четвърта глава „Динамика на развитието на косторезното дело в Подонието през IX-XII в." е кратка, но в нея В. Е. Флёрова, на базата на обстойно анализирания конкретен материал, достига до верни и валидни не само за костообработката в Саркел-Белая Вежа констатации. Така например прецизната стратиграфска определеност на изделията дава възможност да се говори за известна еволюция в обработването на костта от хазарския към беловежския период на крепостта; от домашно производство към специализиран занаят,

който обаче не успява да формира производствената си основа. Подробно са разгледани и възможните влияния, особено на номадските култури, върху косторезната продукция. Според автора обаче решаващи за нейното своеобразие са особеностите на бита на етническите групи, населявали Саркел - Белая Вежа и характерът на паметника като крепост и търговски център. Точно те придават на костената колекция характеристики, които я правят част от богатото наследство на „златния век на обработката на кост" в Европа през IX-XII в.

В заключение трябва да се отбележи, че изложението е илюстрирано с 65 графични табла, включващи подбрания материал и ситуационни планове за топографското му разположение по разкопания терен. Към илюстрациите има приложение с точни данни за откриването и съхранението на всяка отделна находка.

Книгата на В. Е. Флёрова е респектиращо научно постижение и не ми остава нищо друго освен да се присъединя към оценката на редактора на изданието С. А. Плетнева, че с него „в науката се прави сериозен принос".

В края на моята рецензия, използвам случая, да посоча, че при работата ми върху обработката на кост в България през VIII-X в. съм се спирал по един или друг повод на известните ми от литературата ограничен брой костени предмети от Саркел-Белая Вежа. Сега, когато познавам костената колекция от там в цялост и я сравнявам с материала от съвременните български земи, мисля че мога да изкажа няколко наблюдения от по-общ характер, налагащи се от подобна съпоставка.

Най-напред е очевидно и не подлежи на никакво съмнение пълното сходство на част от масовия материал от двата региона. Като се изключат гребените, за които споменах по-горе, повечето от останалите находки, датирани в Саркел в периода IX-XI в. се откриват и в Дунавска България с по-ранна датировка в VIII-X в. Едва ли този безспорен факт се дължи само на функционалната определеност на предметите, изискваща една или друга форма, устройство, а понякога и украса. Известно е, а и В. Е. Флёрова посочва още веднъж, че в Саркел - Белая Вежа живеят различни етнически групи, които определят облика и характерните особености на бита в крепостта, независимо от нейната политическа принадлежност през годините. Сред тях е и компактна маса, която носи салтово-маяцки традиции или с други думи българи. Според мен част от костените предмети от двете местонаходища са така близки, защото носят ярките белези от материалната култура на българския етнически елемент. Своеобразия, разбира се, се наблюдават и те са обусловени от съжителството му на двете места с различни народностни групи.

Заедно с многото общи черти на костената продукция от Подонието и от Долния Дунав, трябва да се изтъкне и една, характерна само за обработката на кост в Първото българско царство, където в периода VIII-X в. тя търпи интересно и показателно развитие. През VIII и първите няколко десетилетия на IX в. изработката на предмети от кост не е била дело на специализирани работилници и профилирали се майстори-косторези, а се диктувала от конкретни нужди, извършвала се в домашни условия и с подръчни пособия. С това обаче свършва и общото в динамиката на производствения процес в Саркел - Белая Вежа. Към края на IX и през X в. натрупания технологически опит и новите естетически критерии водят до обособяване на костообработването като самостоятелен занаят със специализирани ателиета, инструментариум и технологическа методика, нещо, което се видя, че в Саркел не се осъществява. През X в. в столицата Преслав косторезният занаят се развива вече към направата и на художествени произведения - пластики, които се нареждат сред най-ярките образци на българското ранносредновековно приложно изкуство. Оформила се като художествен занаят резбата върху кост става неразделна част от преславския художествен кръг, включващ още много впечатляващи изяви. Трябва да се има предвид и това, че като приложно изкуство той не изчерпва съдържанието на занаята костообработване. Дори и през X в. изработката на предмети с висока художествена стойност съществува паралелно със създаването и на такива с утилитарно предназначение. Тези две насоки в производството на костени изделия определят облика на косторезното дело през ранното българско средновековие.

Стойчо Бонев

Изложбата „Кръв и арена“ - Рим 2001 - 2002 г.

Изложбата „Кръв и арена“, съставена от учения Адриано Ла Реджина и организирана от археологическите управи на Рим, Неапол и Казерта, в сътрудничество с Германския археологически институт в Рим, се представя от юни 2001 г. в Колизея.

Изложбата е посветена на кървавите зрелища в древността, тема която тя развива, тръгвайки именно от архитектурния паметник, в които е оформена: Колизея в Рим - най-известният амфитеатър в древния свят. Разположена в северната галерия на горния пръстен на кавеата, експозицията е обмислена като крайна точка на една ходова линия, която позволява на посетителя, изкачвайки се по стълбите или с асансьорите, изцяло да се потопи в изключителната атмосфера на амфитеатъра. Влизайки в него посетителят прекосява арената по оста, свързаща *Porta triumphalis и Porta libitinaria* - съответно вход и изход за борците, минава над северната, императорска порта и продължава нагоре, по отделните сектори на кавеата. Сполучливото съчетание на естествена и изкуствена светлина, както и изборът на подходящи материали и цветове за експозиционни и информационни реквизити осигуряват пълното усещане за пространството на галерията. Тънка метална мрежа отделя, без да покрие, нейните външни аркади, а вътрешните са включени изцяло в експозиционния разказ, изпълнявайки различни функции. В някои случаи цялото пространство между галерията и долния пръстен на кавеата е затворено. В други случаи частично затворени сводове рамкират и едновременно подчертават определени архитектурни елементи на сградата. Единствената отворена аркада изпълнява двойна функция - от една страна предоставя цялостна гледка от горе на кавеата и арената на Колизея, от друга, позволявайки проникването в галерията на ярка естествена светлина, възстановява, в рамките на тази част на изложбата, атмосферата на портика в най-горния ред на кавеата на амфитеатъра в Капуа, откъдето именно произхождат експонираните статуи.

Изложбата е обособена в две части, посветени съответно на амфитеатрите и на зрелищата, организирани в тях. В първата е проследено развитието на тези сгради в Кампания и в Рим, като се разглеждат амфитеатърът в Помпей, от около 70 г. пр. Хр. - най-ранният между запазените до днес, и онези, построени в Рим от Цезар, Статилий Таври, Калигула, Нерон и Флавиите. Централно място е отделено на Флавиевия амфитеатър. Тази сграда е представена на фона на историята на долината на Колизея от периода на царете до Нерон, както и в рамките на амбициозния архитектурен и градоустройствен проект на Флавиите. Обликът на долината и на заобикалящите я хълмове преди построяването на Колизея е възстановен на базата на резултатите от дългогодишните геоморфологически и археологически изследвания, водени в пространството на *Meta Sudans* - известния Флавиев фонтан, както и по цялата площ на *Domus aurea*. От двореца на Нерон - комплекс от сгради, ограждащи долината на Колизея, в изложбата са разгледани: изкуственото езеро *(stagnum Neronis)*, локализирано точно на мястото на Флавиевия амфитеатър, Палатинската резиденция и павилионът на хълма Опий. Хипотетичната възстановка на павилиона, заедно със стенописите от Помпей, Херкулан и Стабий, изобразяващи морски вили със сложна архитектура, дават представа за разкоша на дворцовия комплекс.

Съпоставени са строителните начинания на Нерон и на Флавиите, като се изтъква голямото политическо значение на Флавиевия проект, включващ амфитеатър - колизей, построен от Веспасиан и Тит, както и други обслужващи го сгради - казарми, складове, болница и морга за гладиаторите, построени при император Домициан. Археологически паметници, придружени от графични и пластични възстановки очертават богата и ясна картина на архитектурната структура и декоративната система на Колизея, както и на *Ludus magnum* - най-важната гладиаторска казарма, намираща се 60 м източно от Колизея и пряко свързана с него чрез подземна галерия. Изложени са известни паметници като надгробния релеф на Хатериите (сега във Ватиканските музеи) и фрагменти от *Forma Urbis* - мраморния план на Рим от епохата на Септимий Север, стоял през древността в така наречения Веспасиански форум на мира. В релефа Колизеят фигурира сред големите проекти, изпълнени от предприемача C. Haterius Tychicus, работил по време на Флавиите. Амфитеатърът е изобразен като сграда, структурирана в три реда, украсена с йонийски и композитни капители, както и със статуи, поставени във втори и трети ред аркади и над императорския вход. Върху плочите на *Forma Urbis* са гравирани плановете на амфитеатъра и на гладиаторската казарма, придружени със съответните надписи. При кавеата на Колизея са обозначени *Ima cavea, Maenianum primum, Maenianum secundum imum, Maenianum summum in ligneis* (сектори, предназначени съответно за сенатори, конници, средна класа и плебеи), както и *praecintiones* и *vomitoria*. При гладиаторската казарма са гравирани елипсовидната арена с два входа и тържествен вход, заобиколена от правоъгълен портик с фонтани и четириъгълни помещения. Представени са също така и елементи от архитектурната украса и някои каменни паметници от Колизея: фрагменти от тимпан, транзени и различни видове капители, графити с изображение на борба с животни и гладиаторски битки, както и надписи, посочващи имената на личностите, за които са били предназначени местата в кавеата. Картината на декоративната система на амфитеатрите е обогатена и чрез паметници от други сгради. Експонирани са скулптури от амфитеатъра в Капуа: релефна транзена от вомиторий с изображение на тържествено шествие на тогати, глава от статуя на Минерва и

статуи от Хадрианово време на Афродита, Психея и Адонис, предназначени съответно за първия ред аркади и за портика над кавеата на сградата. Показан е и стенопис от помпеянска къща с изображение на градския амфитеатър, с богата живописна украса на високата стена на подиума, обикалящ арената.

Картината на строителната дейност в долината на Колизея е допълнена с портрети на императорите, с които тя е била свързана. Изложени са палатинският портрет на Нерон, един от най-впечатляващите запазени образи на императора (тип Museo delle Terme) и известните портрети на Веспасиан (Haupttypus), Тит и Домициан (първи тип на образите на двама императори), от колекциите на Националния музей и на Капитолинските музеи в Рим.

Темата за зрелищата е развита чрез значителна група надгробни релефи на организаторите на зрелището (*editores muneris*) - обикновено политически личности, поемащи всички задължения по неговата подготовка, оповестяване и изпълнение. Плочите позволяват да се хвърли светлина върху общата организация, както и върху отделните видове представления и тяхната последователност в рамките на един типов ден за зрелище, известен още от августовата епоха. Особена важност в развитието на тази тема придобиват паметниците на C. Lusius Storax, *sevir augustalis* в Теате и на *triumvir augustalis* в Амитернум от първата половина на I в. (и двата в Музея в Киети), както и релеф от Юлио-Клавдиевата епоха, открит в морския некропол на Помпей (Неапол, Национален археологически музей). Те представят основните моменти на деня за зрелище. Зрелището се открива сутрин с тържествено шествие (*pompa*), което влиза в арената през триумфалната порта. Съставено от ликтори, музиканти, организатор, помощници и борци, в него участвуват и квадрилите на Виктория и Марс и статуите на божествата на Капитолийската триада, поставени върху носилка. Сцените, изобразени върху фризовете, отразяват важността на музиката по време на зрелищата - елемент, подчертан в изложбата чрез възстановки на духов орган, двойна тибия и рог.

Представленията са разпределени през целия ден. Сутрин се провежда изкуствен лов и борба между животни (*venatio*). Понякога се предвижда и изложение на екзотични екземпляри, игри с дресирани животни и изпълнения на смъртни присъда по *damnatio ad bestias*. Присъдите, предвидени за дезертьори, военнопленници и престъпници с нисък социален статус, се извършват също и през обедния интервал. Ужасът при тези наказания е представен чрез глинена плоча от Сирия, сега в Париж, със сцена, изобразяваща жена върху бик, с вързани на кръста ръце, захапана от звяр. След обяд се провежда борба между двойки гладиатори (*munus gladiatorium*), най-важната част на зрелището. Изображения на такива борби върху рисувани гробни плочи от Пестум, датиращи IV в. пр. Хр. (Музей в Пестум) и върху релефна гробна плоча от Рим, ул. Остиензе, от 30 г. пр. Хр. поставят проблема за оско-луканския произход на зрелището. Гробните релефи изобразяват голяма част от гладиаторските класи, обособени още през августовата епоха, представени с характерните за всяка категория бойци елементи на въоръжението им.

Картината на гладиаторските борби е илюстрирана с колективна находка оръжия от голямата казарма на гладиатори в Помпей - бронзови шлемове, галери, наколенници, щит със сребърна украса, копия и ками. Разнообразието при формите на шлемовете дава възможност да се проследят основните им промени от републиканската до Флавиевата епоха.

В края на експозиционната ходова линия римската изложба предоставя на посетителя необичаен момент за размишление относно непроменената жестокост и днес, когато кръвта все още продължава да служи за зрелище. В последната затворена аркада светкавично бързо се прожектират кървави сцени от съвременни спортни състезания, а от просторната тераса към Улицата на императорските форуми, намираща се в дъното на галерията, се открива гледка към друга арена - тази на нашата всекидневна действителност.

Лаура Бумбалова

Росина Костова. Монашество и манастири в България IX-X в.: интерпретация на археологическите данни.

Дисертация за получаване на научната и образователна степен „доктор". Будапеща, 2002 г.

Структурата на дисертацията включва: увод, 11 глави, обединени в три дяла, заключение, 78 илюстрации, 3 таблици и каталог. В увода е направен преглед на писмените и археологическите данни за монашеството и манастирите в България през IX-X в.; характеристика на явлението като отражение на византийския вариант на източното монашество и като феномен, появил се в резултат на конкретни исторически и културни обстоятелства.

Първият дял на дисертацията е посветен на писмените данни за монашеството в България през IX-X в. Направен е анализ на оскъдните исторически данни за приноса на византийските и латинските мисии в разпространението на монашеството в новопокръстена България. В трета глава са разгледани изворите, даващи представа за идеологическата и институционална основа на монашеството в България през IX-X в. и по-точно за решаващото влияние на византийското монашество при нейното формиране. Четвърта глава предлага „археология на писмените извори", а именно анализ на жития и други текстове, свързани с известните досега основатели на манастири в България през разглеждания период, както и на архитектурните останки от тези манастири с цел реконструкция на техния функционален облик.

Вторият дял е посветен на археологическите данни за монашеството в България през IX-X в. На базата на характеристиките на киновиалната, отшелническата и лавриотска практика във византийското

монашество, намиращи отражение в архитектурната среда и археологическия контекст на съответните манастири, са формулирани критерии за идентифициране на манастири по археологически данни. За разлика от Византия, където по-сложно е определянето по археологически път на типа манастир (напр. лавра или киновий), манастирската археология в България се изправя пред проблема за разграничаването на киновиалните манастири от цивилните имения. Общата и за двата типа комплекси ортогонална планировка, очертана от стени или верижни сгради, затварящи вътрешен двор, в който е разположена църква, трудно може да бъде използвана като основа за идентификация на манастирите. Затова като критерии за идентификация са предложени фортификацията на комплексите; доминиращата позиция на храма и като разположение, и като обем; устройването на специфични гробнични съоръжения; наличието на трапезария и други сгради, свързани с функциите на манастирите като скрипторий, странноприемница, болница/старопиталище; археологическият контекст и епиграфския материал. Чрез тези критерии към манастирите се подхожда като към специфичен тип селищна структура с характеристики, част от които са сходни с тези на цивилните имения, а други са резултат от функцията на комплекса като християнски културен център. В шеста глава, най-обширната от дисертацията, критериите са приложени за идентифицирането на 17 архитектурни комплекса в Плиска, Преслав, и Североизточна България. Всеки един от тях е детайлно анализиран от гледна точка на топография, планировка, архитектурни компоненти, находки, епиграфски материал и датировка. За 11 комплекса е потвърдена или установена функцията им на манастири за периода от средата на IX до края на X в., 5 са реинтерпретирани като цивилни комплекси, а за един комплекс е предатиран активният му период. Отделна глава представя два скални манастира - Крепча, единственият сигурно датиран посредством надпис от 921 г. скален манастир и Басараби (дн. Румъния), имащ най-сложната и необичайна структура сред скалните манастирски комплекси от IX-X в., на територията на средновековна България. Глава осма пресъздава обобщения архитектурен облик на монументалните и скални манастири, като се обръща внимание на избора на място и подготовката му за изграждането на манастира, планировката, строителните техники, архитектурните компоненти. Направени са изводи относно причините за поява на отделните манастири, типа манастири (напр. тези от втората половина и края на IX в. са киновиални, докато най-ранният сигурно датиран лавриотски манастир - Крепча, е от началото на X в.) и типа манастирски храмове (базилики и триконхални църкви в манастирите от IX в. и кръстокуполни в различни варианти в манастирите от X в.).

Третият дял изследва ролята на монасите и манастирите в българското средновековно общество през IX-X в. Представени са основните характеристики на монашеския свят: мотивите за замонашване, размерът и организацията на монашеските братства, битът им. Специална глава е посветена на значението на монасите в обществото. Силната връзка между членовете на управляващата династия и монашеската институция, добре известна от писмените извори, допълнително е потвърдена от епиграфски и сфрагистични данни.

Мястото и ролята на манастирите е предмет на последната глава на дисертацията. И ако анализът на манастирската география от гледна точка на църковно-административната организация е до голяма степен хипотетичен, поради липса на достатъчно писмени данни, то светските патрони на манастирите, както и функциите на самите обители дават повече възможности за разсъждения. Географията на светския патронаж показва, че манастири са основавани и поддържани както от местни хора, така и от патрони от административните центрове. Например, основаването на манастири през късния IX в. предимно в провинцията може да се обясни с мисионерската дейност, с която те вероятно са били натоварени от българските владетели. Това твърдение се подкрепя от характера на районите, където тези манастири са били създадени (сравнително гъсто заселени и с важни пътни комуникации), забележителната архитектура (напр. Равна и Караачтеке), резултат от значителни инвестиции, и връзките на тези обители с управляващата династия, доказани от откритите в тях царските печати. Наред с това и градски (Св. Пантелеймон в Охрид), и провинциални манастири (Равна) са организирани като книжовни средища, за да изпълнят водещата идея на държавната културна политика през този период. Въпреки по-малко или повече установения по писмени и археологически данни патронаж на манастири от страна българските владетели, никой от тях не може да бъде определен като „царски" в смисъл на владетелски фамилен манастир. Частни фамилни манастири се появяват през X в., когато държавната инициатива отстъпва на тенденцията частни лица да създават манастири като последен дом за семействата си. Светците-патрони на манастирите, светите мощи, пренасяни и съхранявани в тях и превръщането на някои от обителите в поклонически места добавят още интересни свидетелства за съществената роля на манастирите в процеса на християнизирането на българите през IX-X в.

Приносът на дисертацията се състои в цялостното и критично изследване на археологическите свидетелства за монашеството и манастирите в България през IX-X в. За първи път са изработени и приложени критерии за идентифициране на манастири само по археологически данни. Очертани са специфичните черти и функции на манастирите в България в сравнение с Византия. Авторът подлага на дискусия определянето на няколко центрове за производство на рисувана керамика в Преслав като манастири. В каталога за първи път са представени архитектурата и находките от всички комплекси, определени в научната литература като манастири.

На 20 юни 2001 г. Департаментът по медиевистика на Централноевропейския университет, присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор" (Doctor of Philosophy in Medieval Studies).

Мария Узунова

The journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also presents concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, scientific life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters (20 standard typescript pages), including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). The list of literature referred to is placed at the end of the text. It begins with the titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transcription is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (*а, б, в* etc. or *a, b, c* etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, N153, 1965, 6.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Festschrift Rudolf Egger, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Explanatory texts and remarks are given as footnotes.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photographs) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian figures on the back side. An arrow on the same side points the top end. The texts to illustrations should be plain and informative. Representation of linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. The components of compound illustrations are numbered with Arabic figures.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a diskette, in any WinWord version, together with a print and the illustrations. Special signs and symbols, if any, are to be inserted in the print and marked in colour. Only manuscripts in full completion are accepted.

The annual subscription for **Arheologia** is $33 US for all countires, including postage. The subscription price must be paid in advance to: Biochim Commercial Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Str., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308000000, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Journal Arheologia.